दिनकरराव के. शिंदे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गडहिंग्लज

E-CONTENT

SEMESTER IV
COURSE 8 - Gender, School and Society

सत्र ४

लिंगभाव, शाळा आणि समाज

संपादक व लेखक

डॉ. बी. डी. पाटील

(M.A., M.Ed., M.Phil., Ph.D., SET & NET)

सहायक प्राध्यापक,

दि. के. शिंदे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गडहिंग्लज

अनुक्रमणिका

घटक		शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
१		लिंगभाव प्रश्न – मुख्य संकल्पना	३ ते १९
	अ	अर्थ, स्वरूप आणि लिंगभाव रचनेचे महत्त्व, लिंग. लैंगिकता, पितृप्रधानता, मर्दानीपणा आणि स्त्रीवाद	३ ते १०
	ब	लिंगभाव पक्षपात, लिंगभाव रुढीबद्धता आणि सबलीकरण	१० ते १२
	क	लिंगभाव समानता आणि जात, वर्ग, धर्म, वांशिक, अक्षमता आणि प्रांत या संदर्भातील लिंगभाव समानता	१२ ते १४
	ड	जीवन कौशल्य आणि लिंगभाव प्रश्नासंदर्भात प्रशिक्षण	१४ ते १८
२		लिंगभाव अभ्यास	१९ ते ३४
	अ	स्त्री अभ्यासाकडून लिंगभाव अभ्यासाकडे वाटचाल	१९
	ब	लिंगभाव सिद्धांत आणि शिक्षण: भारतीय संदर्भानुसार उपयोजन १. सामाजिकीकरण सिद्धांत २. लिंगभाव भेद सिद्धांत ३. संरचनात्मक सिद्धांत ४. लिंगभाव अरचना सिद्धांत	२० ते २६
	क	समकालीन कालखंड: 1986 नंतरच्या विविध आयोग, समित्या, योजना, कार्यक्रम व आराखडे यांनी केलेल्या शिफारशी व धोरणात्मक पुढाकार	२६ ते ३४
३		अभ्यासक्रमातील लिंगभाव	३६ ते ४३
	अ	माध्यमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तक आणि आशयातील लिंगभाव, वर्ग व्यवस्थापनातील शिस्त व अध्यापन शास्त्र प्रक्रिया	३६ ते ४०
	ब	एकविसाव्या शतकातील अभ्यासक्रमात लिंगभावाची रचना	४० ते ४२
	क	शिक्षक बदलाचा प्रतिनिधी	४२
	ड	मुला मुलींकडून उच्च अपेक्षा बाळगणाऱ्या शिक्षक-पालक यांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठीचे मार्ग	४३
४		लिंगभाव, लैंगिक छळ व दुरुपयोग	४४ ते ४७
	अ	लैंगिक छळ शब्दाचा अर्थ, स्वरूप प्रकार व कारणे	४४ ते ४५
	ब	संघर्षाची ठिकाणे : सामाजिक व भावनिक	४६
	क	लैंगिक छळ सातत्याने घडून येणारे ठिकाणे: कुटुंब, शाळा, कामाचे ठिकाण आणि प्रसारमाध्यम	४७

UNIT I :-GENDER ISSUES- KEY CONCEPTS
घटक १ - लिंगभाव प्रश्न - मुख्य संकल्पना

उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही

१. अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करू शकाल.

२. अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करू शकाल.

	a. Meaning, nature and importance of gender construction sex sexuality, patriarchy, masculinity and feminism **अ. अर्थ, स्वरूप आणि लिंगभाव रचनेचे महत्त्व, लिंग. लैंगिकता, पितृप्रधानता, मर्दानीपणा आणि स्त्रीवाद**	

लिंगभाव अर्थ

१. लिंगभेद -

- जीवशास्त्रीयदृष्ट्या स्त्री-पुरुष यांच्यातील फरकास लिंग भेद (Sex differences) आणि समाजरचित स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेदास लिंगभाव भेद (Gender differences) असे संबोधले जाते.

२. लिंग (Sex) किंवा लिंगजाती

- Sex refers to the biological differences between men and women.
- जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री-पुरुष यांच्यातील शारीरिक भेदाच्या संदर्भात लिंग ही संकल्पना वापरली जाते.
- स्त्री वा पुरुष ओळखीसाठी समाजात सहायक ठरणारा जैविक गुणधर्म म्हणजे लिंगजाती होय.
- Sex is the biological traits that society associates with being male or female.
- आनुवांशिकरित्या निर्धारित होणाऱ्या स्त्री-पुरूषांमधील रचनात्मक आणि शारीरिक बदलास लिंगजाती म्हटले जाते.
- गर्भधारणेवेळी अस्तित्वात असणाऱ्या आनुवंशिक त्याद्वारे निर्धारित होणारे स्त्रीत्व किंवा पुरूषत्व - ज्यामळे रचनात्मक व शारीरिक फरक निर्माण होतात त्यास लिंग जाती असे म्हटले जाते."
- बॅरॉन आणि बिर्ने (१९९८) यांच्या मते, "लिंगजाती म्हणजे गर्भधारणेवेळी अस्तित्वात असणाऱ्या गुणसूत्रावर शरीराची ठेवण व शारीरिक बदल अवलंबून असणे होय.

३. लिंगभाव (Gender) : अर्थ व व्याख्या

- Gender हा इंग्रजी भाषेतील शब्द जुन्या फ्रेंच भाषेतील 'gender' आणि नव्या फ्रेंच भाषेतील 'genre' या शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ, "kind, species, character असा आहे. यावरून लिंगभाव म्हणजे समाजातील मानवी घटकांचे प्रकार, जाती, वैशिष्ट्ये होय.
- The World Health Organization uses "gender" to refer to "The socially constructed roles, behaviors, activities, and attributes that a given society considers appropriate for men and women."
- जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार व्याख्या 'सामाजिक रचनेवर आधारित स्त्री-पुरुष यांच्या भूमिका, वर्तन, कृत्ये आणि स्वाभाविक गुण यातून निर्माण झालेल्या भेदास लिंगभाव (gender) असे म्हणतात.
- "लिंगभाव म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या लिंगजातीसंबंधी असणाऱ्या अशा सर्व बाबी (भूमिका, वर्तनशैली, आवडी-निवडी, दर्जा, अभिवृत्ती, इतर व्यक्तिमत्व गुण इत्यादी) ज्या एखाद्या संस्कृतीमधील पुरूष अथवा स्त्री असण्याच्या बाबीला परिभाषित करतात."
- एखाद्या संस्कृतीमधील एखाद्या व्यक्तीच्या जैविक लिंग जातीसंबंधी लक्षणे, भूमिका, वर्तन, व्यक्तिमत्व वैशिष्ट्ये आणि अपेक्षा इत्यादी बाबी म्हणजे लिंगभाव होय.
- Gender refers to cultural ideas concerning the way members of two sexes are perceived, evaluated and expected to behave.
- स्त्री आणि पुरुषांनी आपली ओळख समजून घेणे, मूल्यमापन आणि अपेक्षाकृत वर्तन करणे या सांस्कृतिक कल्पनांशी लिंगभाव संबंधित आहे.
- ज्यडिथ लॉर्बर (१९९४) - संस्कृतीच्या मार्गाने सामाजिक जीवनाचे संघटन करण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेली संस्था म्हणजे लिंगभाव होय.
- Gender is an institution created by humans to organise their social life through the way of culture existed

यावरून आपणास असे म्हणता येईल की लिंगभाव म्हणजे -

- सामाजिक रचनेवर आधारित स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद
- लिंगभाव हे सामाजिक आंतर क्रियेतून निश्चित होते.
- लिंगभाव हे समवयस्क गट, कुटुंब, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्ये यावरून ठरतात.
- लिंगभाव अस्थिर असू शकते. लिंगभाव ओळखी संदर्भात आव्हान देऊ शकतो.
- स्त्री आणि पुरुष लिंग वर्गीकरण आहे आणि स्त्री पणा आणि मर्दानी पणा लिंगभाव वर्गीकरण आहे.

लिंग/लिंगजात (Sex) आणि लिंगभाव (Gender) फरक

लिंग (Sex)	लिंगभाव (Gender)
लिंग हे नैसर्गिक आहे.	लिंगभाव समाज रचित आणि मानवनिर्मित संकल्पना आहे.
लिंगजात ही संज्ञा जैविकरीत्या निर्धारित होणाऱ्या लिंगभेदाबरोबरच स्त्री-पुरुष जातीच्या रचनात्मक व शारीरिक भेदाशी संबंधित आहे	लिंगभाव ही संज्ञा लिंगजातीबरोबरच लिंगजातीसंबंधी असणाऱ्या अपेक्षा, कृती, वर्तन, पसंती, भूमिका इत्यादी बाबींशी संबंधित आहे.
लिंग हे जीवशास्त्रविषयक आहे. लिंगभेद डोळ्याला स्पष्ट दिसतो आणि याचा संबंध पुनरुत्पादनाशी आहे.	लिंगभाव ही संकल्पना स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व यांची गुणवैशिष्ट्ये, स्वभाव व भूमिका आणि समाजाने मान्य केलेल्या जबाबदाऱ्या यासंदर्भात आहे
लिंग हे सर्वत्र सारखेच असते. लिंग हे अचल आहे.	लिंगभाव (Gender) यामध्ये बदल होतो. यामध्ये वैविध्यता असते. कालपरत्वे, संस्कृती आणि कुटुंबानुसार या संकल्पनेत बदल होऊ शकतो.
गुंतागुंतीच्या वैद्यकीय मध्यस्थी- शिवाय लिंगात बदल करता येत नाही.	लिंगभाव या संकल्पनेत बदल होऊ शकतो. अथवा पुनर्रचना होऊ शकते.
लिंग ही सापेक्ष संकल्पना आहे.	लिंगभाव ही निरपेक्ष संकल्पना आहे.

४. सामाजिक रचना

समाजाच्या विभिन्न अंगांमधील आंतरसंबंधाच्या आकृतीबंधाला सामाजिक संरचना किंवा रचना असे म्हणतात. - प्रा. जॉन्स

समाजरचनेची मूलभूत घटक

१. सामाजिक मूल्य
२. व्यक्तीचे स्थान त्यानुसार भूमिका
३. वेगवेगळ्या कार्यासाठी समाजात असलेले गट
४. सामाजिक मूल्यांना अनुसरून विधीसंकेतविषयी प्रमाणके

लिंगभाव रचनेचे महत्त्व

१. समानतेची जाणीव
२. सहकार्याची भावना
३. लिंग समभाव दृष्टिकोनाचा विकास
४. हक्क आणि कर्तव्याची जाणीव
५. कुटुंबाची जबाबदारी आणि लिंगभाव
६. सामाजिक दृष्टिकोनाचा विकास
७. लिंगभावाचे सामाजिक योगदान
८. सामाजिक बांधिलकी
९. लग्न आणि मानवजात
१०. सामाजिक आरोग्य
११. लिंगभावामुळे स्वतःची ओळख
१२. निवडीचे स्वातंत्र्य

५. लैंगिकता - व्याख्या

1. Sexuality is much more than body parts and sex
   लैंगिकता ही संज्ञा लिंग व शरीराचे विविध घटक यांपेक्षा अधिक व्यापक आहे.
2. Sexuality includes our gender identity (the core sense that we are female or male.)
3. Sexuality includes gender role (the idea of how we should behave because we are a female or male.)
4. Sexuality includes how we experience intimacy, touch, love, compassion, joy and sorrow.
   लैंगिकतेत लैंगिक सलगी, स्पर्श, प्रेम, दया, आनंद आणि दुःख यांचा समावेश होतो.
5. Human sexuality is the expression of sexual sensation and related intimacy between human beings.

थोडक्यात आपण कोण आहोत हा एक अविभाज्य घटक, आपण कोणावर, कशावर विश्वास ठेवतो, आपण कोणत्या प्रकारच्या भावना, भाव अनुभवतो आणि कशाप्रकारे आपण दुसऱ्याला प्रतिसाद देतो. या सर्व घटकांचा समावेश म्हणजे लैंगिकता होय.

लैंगिकतेचे प्रकार

लैंगिकतेची ओळख ही लिंगावरून होत नाही तर आपण स्वत:ला कसे ओळखतो व आपल्या भावना अथवा भाव कसे व्यक्त करतो यावरून ठरते.

लैंगिकतेचे प्रकार

- सरळ (Straight/Heterosexuality) भिन्न लिंगी अथवा भिन्न लिंगभाव याबाबत लोकांमध्ये असणारे आकर्षण.
- आनंदी (Gay/Homosexuality))- समलिंगी अथवा सम लिंगभाव याबाबत लोकांचे आकर्षण.
- भिन्नलिंगी (Bisexuality) - स्त्री आणि पुरुष यांच्यात परस्पर आकर्षण.
- नपुसकलिंगी (Asexuality) – खऱ्या अर्थाने लैंगिक आकर्षण कोणामध्येच नसते

६. पितृप्रधानता (Patriarchy)

The term patriarchy comes from the Latin ‘pater’ (father) and ‘arch’ (rule). Historically, “rule of the father” as the more appropriate definition

पितृप्रधानता ही एक सामाजिक प्रणाली आहे की ज्यामध्ये वडील किंवा ज्येष्ठ पुरुष हा कुटुंबातली प्रमुख असतो आणि मुलांवर ही व्यक्ती अधिकार गाजवते.

Patriarchy is a social system in which men hold primary power and predominate in roles of political leadership, moral authority, social privilege and control of property.

पुरूषप्रधान प्रणालीची वैशिष्ट्ये

१. पुरुष वर्चस्व ही एक सामाजिक प्रणाली
२. पुरुष ओळख ही प्रमुख
३. पुरुष केंद्रितता किंवा सत्ताकेंद्रितता
४. सर्व क्षेत्रात पुरुष नियंत्रण

मर्दानीपणा आणि स्त्रीवाद Masculinity and feminism

Characteristics	High Masculine	Low Masculine (Feminine)
Social Norms	ego oriented money and things are important live in order to work	relationship oriented quality of life and people are important work in order to live
Politics and economic	economic growth high priority conflicts solved through force	environment protection high priority conflict solved through negotiation
Religion	most important in life	less important in life
Work	larger gender wage gap fewer women in management preference for higher pay	smaller gender wage gap more women in management preference for fewer working hours
Family and School	traditional family structure girls cry, boys don't; boys fight, girls don't failing is a disaster	flexible family structure both boys and girls cry, neither fight failing a minor accident

७. Definition of Masculinity

According to Hoftstede, "Masculinity stands for a society in which social gender roles are clearly distinct: Men are supposed to be assertive, tough, and focused on material success; women are supposed to be more modest, tender, and concerned with the quality of life."

पुरुषत्व किंवा मर्दानीपणा म्हणजे असा समाज ज्यामध्ये सामाजिक लिंगाच्या भूमिका स्पष्ट आहेत: पुरुष खंबीर, कठोर आणि भौतिक यशावर लक्ष केंद्रित करतात; स्त्रिया अधिक नम्र, प्रेमळ आणि आयुष्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित असतात.

Masculine Characteristics

1. Present-Being in the moment and completely attentive to the person he is with or the event he is at.
2. Grounded - In touch with reality and able to resist pressure and events around him.
3. Contained - Able to provide all his own needs and able to provide the needs of others, allowing them to feel safe.
4. Focused - Completely absorbed by the task in hand and not distracted by what else is happening.
5. Potent-Being strong and powerful and fully in charge of his sexuality.
6. Dynamic - Able to keep going, to endure and to be full of energy.

मर्दानीपणा वैशिष्टे

१. वर्तमानात जगणं
२. वास्तविकतेच्या संपर्कात आणि दबाव आणि घटनांचा प्रतिकार करण्यास सक्षम.
३. स्वत: च्या व इतरांच्या गरजा पुरवण्यास सक्षम
४. कामावर लक्ष केंद्रित
५. सामर्थ्यवान आणि लैंगिकतेचा प्रभाव
६. उर्जेने परिपूर्ण

८. What is Femininity?

- Femininity is socially constructed, but made up of both socially-defined and biologically-created factors.
- स्त्रीत्व हे सामाजिकरित्या तयार केले गेले आहे परंतु ते सामाजिकरित्या परिभाषित आणि जैविक दृष्ट्या-निर्मित दोन्ही घटकांनी बनलेले आहे.
- According to Hoftstede, “Femininity stands for a society in which social gender roles overlap: Both men and women are supposed to be modest, tender, and concerned with the quality of life.”
- हॉफस्टेडीच्या मते, "स्त्रीत्व म्हणजे असा समाज आहे ज्यामध्ये सामाजिक लिंगाची भूमिका ओलांडली जाते: पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही नम्र, प्रेमळ आणि आयुष्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित असतात."
- Webster's Dictionary - The Principle that women should have political rights equal to those of men
- Charlotte Bunch (1981) "Feminism is not about "adding in" women's rights but about transforming society. So that feminism may be called "transformational politics."
- स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री हक्कांमध्ये 'भर घालणे' नसून समाजाचे परिवर्तन करणे होय. म्हणून स्त्रीवादाला "परिवर्तनात्मक राजकारण" म्हणणे योग्य ठरेल.
- डॉ. अश्विनी घोंगडे "संस्कृतीच्या हजारो वर्षाच्या इतिहासाने बाईचे माणूसपण नाकारून तिला जी पशूतुल्य अवस्था प्राप्त करून दिल्ली त्यातून बाहेर पडून आपले हक्क प्रस्थापित करून घेण्यासाठी निर्माण झालेले हे व्यासपीठ आहे."
- उषा शिंदे "स्त्रीवाद ही संकल्पना लढ्यातून उत्क्रांत झाली. कला, कायदा, रुढी, संस्था व लोकमत या सर्व स्तरावर स्त्रियांनी माणूसपणाचा मूल्ययुक्त हक्क प्राप्त होण्यासाठी जाणीवपूर्वक दिली जाणारी राजकीय लढाई म्हणजे स्त्रीवाद होय."
- डॉ. उषा देशमुख "स्त्रीवाद म्हणजे इतरांवर अधिकार गाजविणे नव्हे तर स्त्रीप्रश्नांसंबधी समाजात एक व्यापक दृष्टिकोन निर्माण करणे हा आहे.

Feminine Characteristics

1. Free - Open and unrestricted, able to be involved in anything and seeking everything.
2. Spontaneous - Reaction from the emotion of a situation and makes quick assessments.
3. Intuitive- Acts on an innate sense of what's happening and able to know beyond the senses.
4. Skeptical - Questioning others, particularly those closest to her looking to be shown certainty.
5. Accepting - Will accept circumstances once trust is established, able to conciliate.
6. Nurturing - Caring for others as well as herself, finding compassion in any situation.

स्त्रीवादाची वैशिष्टे

१. प्रत्येक गोष्ट शोधण्यात सक्षम आणि मुक्त

२. उत्स्फूर्त भावनिक प्रतिक्रिया आणि तातकाळ मूल्यमापन

३. अंतर्ज्ञानी म्हणजे इंद्रियांच्या पलिकडे जाणून घेण्यास सक्षम.

४. इतरांकडे चौकशी करणे

५. परिस्थिती स्वीकार

६. पालनपोषण – इतरांची तसेच स्वतःची काळजी घेणे

	ब. लिंगभाव पक्षपात, लिंगभाव रुढीबद्धता आणि सबलीकरण **b) Gender bias gender stereotyping and empowerment**	

लिंगभाव पक्षपात Gender bias

१. लिंगभाव निर्धारक जीवशास्त्रीय बाजू

२. लिंगभाव निर्धारक मनो-सामाजिक बाजू/ सामाजिक संरचनेतील जबाबदार घटक

a. सामाजिकीकरण
b. कुटुंब
c. पालक
d. शाळा
e. समवयस्क
f. शाळेतील भेदभाव
g. प्रसारमाध्यम
h. समाज
i. कार्य वातावरण/गृहकार्य

रुढीबद्धता म्हणजे काय? (What is Stereotype?)

Stereotype हा मूळ ग्रीक शब्द 'stereos' या शब्दापासून तयार झाला आहे. मराठीत समानअर्थी शब्द म्हणून कायमचा दर्जा, पारंपारिक प्राप्त कल्पना हे शब्द वापरले जातात. याठिकाणी stereotype या शब्दासाठी रुढीबद्धता हा शब्द वापरला आहे.

वरील व्याख्येमधून रुढीबद्धता' म्हणजे विशिष्ट प्रकारची व्यक्ती अथवा वस्तुसंबंधी प्रतिमा अथवा कल्पना होय. ही प्रतिमा कायमस्वरुपी असते.

लिंगभाव रुढीबद्धता ही स्त्री आणि पुरुष यांच्यासंबंधी समाज निर्मित धर्म (विश्वास) आहे. (Gender stereotypes are socially constructed beliefs about men and women)

A widely held but fixed and oversimplified image or idea of a particular type of person or thing

"Gender stereotype are generalizations about the roles of each gender. Socially constructed roles, behaviors, activities and attributes that a given society considers appropriate for men and women" - WHO

लिंगभाव रुढीबद्धता (Gender stereotyping)

१. लिंगभाव रूढीबध्दता ओळख
   - व्यक्तिमत्त्व लक्षणे
   - कौटुंबिक वर्तन
   - व्यवसाय
   - शारिरीक ओळख
२. लिंगभाव रूढीबध्दता सामाजिक निर्मिती
   - समाज
   - राजकीय
   - शैक्षणिक
   - आर्थिक

स्त्री सबलीकरण (Women Empowerment)

Oxford Dictionary defines Empowerment as the *action of empowering, the state of being empowered*

स्त्री सबलीकरण म्हणजे. स्त्रियांच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटन करण्याची तसेच मतप्रदर्शन करणे, कृतीशील कार्यक्रम राबविणे, जनसंपर्क निर्माण करणे व आर्थिक व्यवहारांची क्षमता निर्माण होणे होय.

स्त्री सबलीकरण म्हणजे, स्त्रियांमध्ये आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन व स्वतंत्र व्यक्तिमत्व निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

स्त्री सबलीकरण म्हणजे, स्त्रीला आर्थिक, सामाजिक, प्रशासकीय व राजकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात सहभागी करून निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे होय.

स्त्री सबलीकरणाची क्षेत्रे

१. शैक्षणिक सबलीकरण
२. आर्थिक सबलीकरण
३. राजकीय सबलीकरण
४. सामाजिक सबलीकरण
५. व्यावसायिक सबलीकरण

स्त्री सबलीकरणाचे मार्ग

1. Through Education
2. Through Science & Technology
3. Through Economic Participation
4. Through Political Empowerment
5. Through Women's Organization

	क. लिंगभाव समानता आणि जात, वर्ग, धर्म, वांशिक, अक्षमता आणि प्रांत या संदर्भातील लिंगभाव समानता **c) Gender equality and equality in relation with caste, class, religion, ethnicity, disability and region**	

लिंगभाव असमानता घटक

१. मृत्यूदर
२. जन्मदर
३. मूलभूत सुविधा
४. विशेष सवलत
५. व्यावसायिक
६. मालकी
७. कौटुंबिक

लिंगभाव समानता (Gender equality)

Gender equality means that the different behavior, aspirations and needs of women and men are considered, valued and favored equally. It does not mean that women and men have to become the same, but that their rights, responsibilities and opportunities will not depend on whether they are born male or female.

लिंग समानतेचा अर्थ असा आहे की स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भिन्न वर्तन, आकांक्षा आणि गरजा मूल्यवान आणि अनुरुप समान मानल्या जातात, याचा अर्थ असा नाही की स्त्रिया आणि पुरुष समान असले पाहिजेत, परंतु त्यांचे हक्क, जबाबदाऱ्या आणि संधी ते जन्मापासून पुरुष किंवा स्त्री यावर अवलंबून नसतात.

Gender equity is the process of being fair to women and men.

लिंगभाव समता ही स्त्री आणि पुरूषातील न्यायासाठीची प्रक्रिया आहे.

Gender equality requires equal enjoyment by women and men of socially valued goods, opportunities, resources and rewards."

लिंगभाव समानतेसाठी स्त्री आणि पुरूष यांच्यामध्ये सामाजिक मूल्यवान वस्तू, संधी, संसाधने आणि बक्षिसे यांच्याबाबत समान आनंद आवश्यक आहे.

लिंगभाव समानतेचा अर्थ

१. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील समान अंगभूत मूल्ये
२. स्त्री आणि पुरुष दोघेही समाजासाठी सारखेच मौल्यवान आहेत
३. स्त्री आणि पुरुष यांना समान हक्क आणि जबाबदाऱ्या असल्या पाहिजेत
४. भेदभावाचा भाव
५. समानता म्हणजे केवळ सारखेपणा नव्हे हे लक्षात घेणे

लिंगभाव समानतेपुढील / स्त्री सबलीकरणापुढील आव्हाने

१. सांस्कृतिक दृष्टिकोन
२. पितृप्रधान समाज
३. महिलाविरूद्ध वाढती हिंसा
४. महिला शिक्षण
५. आरोग्य आणि हक्क याबाबत जागृकता कमी
६. आर्थिक परावलंबत्व आणि बेरोजगारी
७. संघटितपणाचा अभाव

लिंगभाव समानता निर्मितीसाठी प्रयत्न

१. शासकीय योजना व कार्यक्रम
२. कायद्याचे संरक्षण
३. संविधानातील तरतूदी
४. स्त्री अभ्यासक्रेंदाची स्थापना
५. विविध संघट्नामार्फ़त समाज प्रबोधन

जात, वर्ग, धर्म, वांशिक, अक्षमता आणि प्रांत या संदर्भातील लिंगभाव समानता

१. जात आणि लिंगभाव समानता
२. वर्ग (उत्पन्न) आणि लिंगभाव समानता
३. धर्म आणि लिंगभाव समानता
४. वांशिक (वैदिक किंवा भाषिक) आणि लिंगभाव समानता
५. अक्षमता आणि लिंगभाव समानता
६. प्रांत आणि लिंगभाव समानता

	ड. जीवन कौशल्य आणि लिंगभाव प्रश्नासंदर्भात प्रशिक्षण **d) Life skills and training to deal issues of gender**	

जीवन कौशल्ये - अर्थ

The world Health Organization (WHO) (1993) has defined life skills as, "the abilities for adaptive and positive behavior that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life."

जागतिक आरोग्य संघटनेने १९९३ मध्ये जीवन कौशल्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे. "प्रत्येक व्यक्तिला दैनंदिन जीवनातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि समस्यांना समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी प्राप्त परिस्थितीला जुळवून घेऊन सकारात्मक वर्तन करण्याची क्षमता होय."

United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF) (2004) defines life skills as," a behavior change or behavior development approach designed to address a balance of three areas: Knowledge, attitude and skills.

म्हणजेच ज्ञान, दृष्टिकोन आणि कौशल्ये या तीन क्षेत्रात समतोल राखण्यासाठी वर्तनातील बदल म्हणजे जीवन कौशल्ये होय.

गाभाभूत जीवन कौशल्ये

1. **स्व ची जाणीव (Self-awareness) –** includes recognition of our self, of our character, of our strength and weakness, desires and dislikes. स्वत: ची, आपल्या चारित्र्याची, आपले सामर्थ्य आणि कमतरता, इच्छा आणि नापसंतीची ओळख

   Due to gender stereotyping young people are not fully aware of their potential, needs or wants; girls are often stereotyped as not good in mathematics and science. Girls are often made to believe they are primarily suited for giving birth to children and domestic roles.

2. **सहानुभूती (Empathy)** – is the ability to imagine what life is like for another person, even in a situation that you may not be familiar with. इतर व्यक्तीचे आयुष्य कसे असते याची कल्पना करण्याची क्षमता अगदी जरी आपण परिचित होऊ शकत नाही अशा परिस्थितीतही

   Since men continue to benefit from "Patriarchal Privileges", there remains a strong résistance among certain men to be engaged in fighting for gender equality. Men should understand the problems of women and value women's work. Because of gender stereotypes men are also missing out on a whole range of emotions and experiences that are immensity rewarding and socially valued.

3. **चिकित्सक विचार (Critical thinking)** – is the ability to analyze information and experiences in an objective manner. वस्तुनिष्ठ मार्गाने माहिती आणि अनुभवांचे विश्लेषण करण्याची क्षमता

   Young people should be encouraged to critically think about beliefs attitudes and expectations popularly held about men and women in the local context. They should be enabled to objectively analyze how society influence gender roles (in its traditions, culture, laws, economy history etc.) and how gendered relations frequently embody inequalities and differences in expectations. Students also should be encouraged to critically analyze societal values, peer influence and mass media that influence their behavior.

4. **सृजनात्मक विचार (Creative thinking)** – contributes to both decision – making and problem solving by enabling us to explore alternatives and the consequences of our action or non – action. निर्णय आणि समस्या निराकरणात पर्याय शोधनात सहभाग आणि कृती–अकृतीचा परिणाम

   Boys and girls should be encouraged to look beyond their personal experience. They should be motivated to think and see through 'other's perspective.

5. **निर्णय क्षमता (Decision – Making)** - is about following through constructively with dimensions about our lives. आपल्या जीवनाबद्दल रचनात्मक निर्णय

   In many parts of the world men's supremacy is justified on grounds of religion, biology, culture or tradition. Men dominate the decision making bodies in private and public life. Women all still under glass ceiling, less in number in top positions where decisions are taken. Girls have the right to express their education needs and to have their views given due weight according to their age and maturity. Encourage positive values in relationships such as assertiveness and self-confidence among girls.

6. **समस्या निराकरण (Problem solving)** – like 'decision making; this helps us to deal constructively with the problems in our lives. आपल्या जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी रचनात्मक कार्य

   Women are often excluded from formal discussion regarding problem solving and conflict resolution. Women can play a significant part in peace making, both in macro level and micro level if they are properly supported and genuinely included.

7. **प्रभावी संप्रेषण (Effective communication)** – means that we are able to express ourselves verbally and non – verbally, in ways that are appropriate to our culture and situations. आपण आपल्या संस्कृती आणि परिस्थितीस योग्य असे शाब्दिक आणि अशाब्दीक व्यक्त होणे

   Promote discussion between girls and boys and their parents on sexuality and human relationships and the social factors such as the media that influence relationships. Encourage the use of non – sexist words and phrase by teachers, girls and boys in class room projects and by administrators and curriculum planners. Provide opportunities for both girls and boys to acquire and practice negotiation and other skills.

8. **परस्परांबद्दल संबंध (Inter personal relationships skills)** – help us to relate in positive ways with people that we interact with. इतरांशी सकारात्मक मार्गाने संबंध प्रस्थापित करणे

   Boys and girls should be encouraged to learn to listen and show respect among themselves, Tran's genders and people with disabilities. Girls and boys need to learn to listen, discuss and solve problems together, so as adults they are equipped to be full partners in building peace and prosperity within family's communities and societies.

9. **तणावाशी सामना (Coping with stress)** – is about first recognizing our life stressors and the sources of these in our lives, and then we can choose to act in a way that controls our stress levels. आपल्या जीवनातील तणाव स्त्रोतांना ओळखण्याविषयी आणि मग आपण आपल्या तणावाच्या पातळीवर नियंत्रण ठेवण्याचे मार्ग निवडणे

   Due to different role expectations, boys and girls have different levels of stress. Girls are often having additional responsibilities of sibling care and domestic roles. Stress related to puberty and menstruations are also gender specific.

10. **भावनेशी सामना (Coping with emotions)** – involves recognizing our emotions and those of others, being aware of how emotion influence behavior and being able to respond to emotions appropriately आपल्या भावना आणि इतरांच्या भावना ओळखणे, भावना वर्तनवर कसा प्रभाव पाडते याबद्दल जागरूक असणे आणि भावनांना योग्य प्रतिसाद देणे सक्षम असणे

    In many cultures different behaviors and roles are expected from boys and girls. Women and girls are supposed to suffer pain and torture silently. Boys are encouraged to be violent and aggressive. It is especially important to learn how to handle difficult emotions such as violence and anger, which can negatively influence health.

जीवन कौशल्यांची गरज

---

१. वैयक्तिक जीवन सुखकर करण्यासाठी

२. सामाजिक जीवनासाठी

३. राष्ट्रीय अभ्यासक्रमातील एकात्मिकरण

४. जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी

५. विविध जीवन घटकांची जाणीव निर्माण करण्यासाठी.

लिंगभाव समस्येसंदर्भात जीवन कौशल्ये प्रशिक्षण

१. शालेय अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्ये एकात्मिकरण

२. शालेय उपक्रमात जीवन कौशल्ये एकात्मिकरण

३. जीवनव्यवहार पद्धती Teaching as transaction - In a transactional learning environment, learning happens through interactions with people and experiences. ... Here, learners build their understanding of content by interacting with activities and through social meaning-making processes with their peers and their instructors

४. सहभागी आणि आंतरक्रियात्मक अध्ययन अध्यापन पद्धती

a) Provide opportunities for children to express their opinions
b) Promote discussion-based teaching learning methods for both sexes (rather than lecture based)
c) Encourage gender-sensitive small-group discussions and brainstorming in classrooms
d) Equal responsibilities to both girls and boys in classrooms
e) Rotate roles of leaders and followers among boys and girls in classrooms
f) Promote student analysis of work of opposite sex
g) Encourage approaches that stimulate empathy in both sexes
h) Organize social events, “role playing” games, structured training in negotiation skills

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा

१. स्त्री सबलीकरण म्हणजे काय?

२. जीवन कौशल्य म्हणजे काय?

प्रश्न २ खालील प्रश्नांची २५० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (५ गुण)

१. स्त्री सबलीकरणाचा अर्थ सांगून स्त्री सबलीकरणाची विविध क्षेत्रे लिहा.

२. लिंग व लिंगसमभाव यातील फरक स्पष्ट करा

३. लिंग समभावाची समस्या हाताळण्यासाठी जीवन कौशल्यांचे महत्त्व लिहा

४. लिंगसमभावा पुढील आव्हाने लिहा

५. लिंगभाव समानतेचा अर्थ सांगून लिंगभाव समानतेपुढील आव्हाने लिहा.

UNIT II-GENDER STUDIES
लिंगभाव अभ्यास

उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही

१. स्त्री अभ्यासाकडून लिंगभाव अभ्यासाकडे वाटचाल कशी झाली याचा आढावा घेऊ शकाल.
२. लिंगभाव सिद्धांत आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट करू शकाल.
३. लिंगभाव सिद्धांतांचे भारतीय संदर्भानुसार उपयोजन करू शकाल.

	a) Paradigm shift from women's studies to gender studies. **स्त्री अभ्यासाकडून लिंगभाव अभ्यासाकडे वाटचाल**	

१. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकातील सामाजिक सुधारणा
२. स्त्री शिक्षणाची पहिली पिढीची निर्मिती
डॉ. बेझंट यांनी १९१७ भारतीय स्त्री संघटना स्थापना
स्वातंत्र्यासाठी व राजकीय हक्कासाठी स्त्रीयांचा लढा
३. १९८० च्या दशकात स्त्रीवादी चळवळीचे कार्यक्षेत्र विस्तारले
लिंगभेदी कार्यक्रमाला आव्हान
स्त्री अभ्यासाचे महत्त्व वाढून स्त्री अभ्यासकेंद्र स्थापना
४. स्त्री अभ्यासातील महत्त्वाचे घटक
शिक्षण, स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्री संघटना, संरक्षण, स्त्री सक्षमीकरण आणि स्त्रीयांचे समाजातील योगदान
या स्त्री अभ्यासामुळे प्रचलित प्रभावी विचारसरणी व दृष्टिकोन बदलण्यासाठी मदत आणि स्त्री शोषणाबाबत जाणीव निर्माण होण्यास मदत झाली.
५. लिंगभाव अभ्यास नवीन विद्याशाखेचा उद्य (आशय, पध्दती व साधनांमधील बदल)
स्त्री अभ्यासकांनी दिलेल्या सातत्याच्या लढ्यातून नवीन विद्याशाखेचा उद्य हे आंतरविद्याशाखेय क्षेत्र आहे.
६. लिंगभाव अभ्यास - हा स्त्री अभ्यासामध्ये घडून आलेला बदल आहे जो पुरूष व स्त्रीयांचा अभ्यास ह एकमेकांशी कसा निगडीत आहे हे दर्शवितो. या अभ्यासामध्ये

- शैक्षणिक, राजकीय, कौटुंबिक, साहित्यिक व सामाजिक क्षेत्रात समानता आणण्यावर भर
- समाजामध्ये होणाऱ्या लिंगभाव रचनेचे विश्लेषण
- स्त्रीयांच्या प्रश्नांचा लिंगभाव दृष्टिकोनातून विचार
- जेंडर बजेट - शासकीय व प्रशासकीय स्तरावर स्त्रियांबद्दल सहानुभूतीने विचार करण्याचे व समभाव आणण्याच्या दिशेने वाटचाल करण्याचे प्रमुख साधन
- जेंडर ऑडीट - शासकीय अर्थसंकल्पाचा स्त्रीया-पुरूष, मुली-मुले यांच्यावर काय परिणाम होतो? या दृष्टिकोनातून लेखाजोगा घेणे होय.

	b) Theories on gender and education: Application in the Indian Context 1) socialization theory 2) Gender difference 3) Structural theory 4) Deconstructive theory **लिंगभाव सिद्धांत आणि शिक्षण: भारतीय संदर्भानुसार उपयोजन १. सामाजिकीकरण सिद्धांत २. लिंगभाव भेद सिद्धांत ३. संरचनात्मक सिद्धांत ४. लिंगभाव अरचना सिद्धांत**	

१. लिंगभाव सामाजिकीकरण सिद्धांत (Gender Socialization Theory)

A. Gender Socialization is the process of learning the social expectations and attitudes associated with one's sex sociologists explain through gender socialization why human males and females behave in different ways they learn different social roles.
लिंगासंदर्भातील सामाजिक अपेक्षा व दृष्टिकोन यांचे अध्ययन करण्याची ही एक प्रक्रिया आहे. समाजशास्त्रज्ञ लिंगभाव सामाजिकीरणाच्या माध्यमातून स्त्री व पुरुष वेगवेगळ्या पद्धतीने का वागतात? ते वेगवेगळ्या सामाजिक भूमिका का शिकतात? याचे स्पष्टीकरण करतात.

B. Gender Socialization is the process by which males and females are informed about the norms and behaviors associated with their sex.
लिंगभाव सामाजिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे मुलामुलींना (स्त्री-पुरुषांना) त्यांच्या लिंगासंदर्भातील मानके व वर्तन यांची माहिती करून दिली जाते.

C. The process of education and instruction males and females as to the norms, behaviors, values and beliefs of group membership as men or women
स्त्री आणि पुरूषाला त्यांच्या गटाप्रमाणे निकष, वर्तन, मूल्ये व विश्वास, श्रद्धा यांचे शिक्षण व अनुदेशन देणारी प्रक्रिया म्हणजे लिंगभाव सामाजिकीकरण होय.

लिंगभाव सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया स्पष्ट करण्यासाठी खालील सिद्धांत मांडण्यात आले.

३. सामाजिक अध्ययन सिद्धांत (Social learning Theory)
४. बोधनिक विकास सिद्धांत (Cognitive development Theory)
५. लिंगभाव योजना सिद्धांत (Gender schema Theory)
६. मनोविश्लेषणवादी सिद्धांत (Psychoanalytic Theory)

सामाजिक अध्ययन सिद्धांत (Social learning Theory)

- सामाजिक अध्ययन सिद्धांत हा अल्बर्ट बंडुरा या मानसशास्त्रज्ञाची कार्याशी जवळीक (संबंधीत) असणाऱ्या सिद्धांत आहे.
- मुलांना लिंगभावाशी जुळणारे व अयोग्य वर्तन करण्यासाठी सक्ती केली जाते, दबाव टाकला जातो. (बर्न, १९९६ व व्हार्टन, २००५)
- उदा. मुलगा बाहुलीसोबत खेळत असेल व त्याच्या आईवडीलांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले, त्याला प्रोत्साहन दिले नाही. त्याचा नकारात्मक दबाव त्यांच्यावर (मुलावर) निर्माण होईल व तो बाहलीसोबत खेळणे बंद करून टाकेल

- आपल्या रडणाऱ्या मुलीला कडकडीत मिठी मारली. मिठी मारण्याचा होकारात्मक परिणाम होऊन भविष्यात मुलगी पुन्हा रडण्याची शक्यता सुद्धा बळावते.
- हा सिद्धांत आपल्याला सुचवतो की, जे वर्तन आपण त्यांच्याकडून अपीक्षिलेले असते तेच मुल व मुली शिकतात. बाहुली बरोबर खेळणे अयोग्य आहे हे मुलगा शिकला व भावना व्यक्त करणे हे बायकांचे काम आहे हे मुलगी शिकली.
- आपापल्या लिंगाच्या वर्तनाचे निरीक्षण व अनुकरण करून मुले शिकतात. तरुण मुलगी आईचे निरीक्षण करून शिकते तसेच मुलगा आपल्या वडिलांचे निरीक्षण करून शिकत असतो.
- व्हॉरटन (२००५) यांच्या मते, "आपण असे म्हण शकतो की, सामाजिक अध्ययन सिद्धांतानुसार मुलांना चिकनमातीचा गोळा संबोधले जाते व त्यांच्या वातावरणानुसार त्यांना घडविले जाते."

बोधनिक विकास सिद्धांत (Cognitive development Theory)

- लॉरेन्स कोहलबर्ग यांनी नैतिक विकासाची उपपत्ती मांडली, यांनी प्रथम बोधनिक विकासाच्या उपपत्तीचे लिंगभाव ओळखीमध्ये उपयोजन केले. मुले जसजशी मोठी होतात तसतसे त्यांचा लिंगभाव अनुरुप भूमिकेविषयीचा दृष्टिकोन बदलत जातो. त्यांचा बदललेला बोधनिक विकास परावर्तीत होत असतो. (स्टॉकर्ड १९९९)
- जसजसे वय वाढत जाते तसतसे मुले लिंगभावाची अधिक गुंतागुंतीची व लवचिक व्याख्या विकसीत करण्यास सक्षम बनतात (मार्टिन व रुबल, २००४)
- कोहलबर्ग विश्वास टाकतात की, एकदा मुलाची लिंगभाव स्थिरता विकसीत झाली की, मुलगा किंवा मुलगी म्हणून त्याना मान्यता मिळाल्यावर ते लिंगभाव अनरुप वर्तन करण्यास प्रेरित होतात.

लिंगभाव योजना सिद्धांत (Gender schema Theory)

- सँड्रा बेम यांच्या मते संस्कृतीमध्ये पुरुष व स्त्री यांच्यामधील फरकावर (भेदावर) भर दिला जातो. तेथे मुले जगासंदर्भातील माहितीवर प्रक्रिया करण्याचा मार्ग म्हणून लिंगभावचे उपयोग करण्यास शिकतात. बोधात्मक संरचना किंवा लिंगभाव योजना विद्यार्थ्यांना माहितीचे संघटन करण्यास, सातत्य व भविष्य कथन करण्याची क्षमता याची जाण सुस्थितीत ठेवण्यास मदत करते (स्टॉकर्ड, १९९९)
- लिंगभाव योजनेची दोन वैशिष्टे १. लिंगभाव योजना विशिष्ट विचाराशी निगडीत असल्याने मुले विश्वास ठेवतात की, जे स्त्रियांसाठी स्वीकारार्ह व योग्य आहे, ते पुरुषांसाठी स्वीकारार्ह व योग्य असणार नाही. २. पुरुष हे स्त्रियांपेक्षा वरचढ असतात. पुरुषांचा अनुभव हा प्रमाण मानला जातो, हा संदेश मुले आत्मसात करतात.

मनोविश्लेषणवादी सिद्धांत (Psychoanalytic Theory)

- मनोविश्लेषणवादी दृष्टिकोनाचा शोध सिग्मंड फ्रॉईड (Sigmund Freud) यांनी लावला परंतु १९७० मध्ये लिंगभाव सामाजिकीकरणमध्ये याचे उपयोजन नॅनसी चॉडोरॉ (Nancy Chodorow) यांनी केले.
- लिंगभाव ओळखीच्या विकसनातील मुख्य घटक ही आईची भूमिका मानली गेली.
- मुले स्त्रित्व म्हणजे काय हे तंतोतंतपणे जाणतात. मुले पुरूषी असणे याची व्याख्या 'बायकी नसणे' अशा प्रकारे करतात. आपण वेगळे आहोत हे दाखवताना मुले नेहमी बायकीपणाचे (स्त्रित्वाचे) अवमूल्यन करायला शिकतात.

२. लिंगभाव भेद (Gender Differences)

A. लिंगभाव भेद ही संज्ञा स्त्री-पुरुष यांच्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण फरकासंदर्भात वापरली जाते. विशिष्ट संस्कृतीनुसार ही संज्ञा निश्चित केली जाते. व्यवसाय, संभाषण, आरोग्य, सामाजिक जाणीव आणि पर्यावरणाशी अभिमुखता , कार्यक्षेत्रामध्ये लिंगभाव भेद आढळतो.

(The term 'Gender Difference' applied to the typical difference between men and women that is often specific to a particular culture where domain as career, communication, health, social awareness and orientation to the environment are seen.")

B. विविध संस्कृतीनुसार सांस्कृतिक लिंगभाव भेद या संज्ञेचा अर्थ बदलतो ऐतिहासिकदृष्ट्या लिंगभाव भेदाचा संबंध लिंगभाव असमानतेशी जोडला जातो. लिंगभाव भेद हे सामाजिक आणि जैविक घटकांद्वारे निश्चित केले जातात. समाजपरत्वे लिंगभाव भेदाचे महत्व बदलते.

(The cultural meaning of gender difference varies across different culture, historically; gender difference has been linked with gender inequality, or relationship of the status of women to their often dominant male counterparts. Gender difference is determined by social and biological factors, but as the emphasis put on these factors changes, the significance of gender difference in society also changes.)

लिंगभाव भेदाच्या संदर्भात समाजशास्त्रज्ञ आणि शिक्षण तज्ञांनी वेगवेगळे सिद्धांत मांडले आहेत.

१. लिंगभाव भेद : जैविक सिद्धांत
(Biological Theory of Gender Differences)
२. सामाजिक वर्तनातील लिंगभाव भेद सिद्धांत
(Theory of Gender Differences in Social Behavior)
३. भाषा व लिंगभाव या सदभातील कमतरता, भेद व वर्चस्व सिद्धांत
(Language & Gender: Deficit, Difference & Dominance Theories)
४. धर्मातील लिंगभाव भेद सिद्धांत
(Theory of Gender Difference in Religion)

लिंगभाव भेद : जैविक सिद्धांत (Biological Theory of Gender Differences)

- स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक फरकास लिंग असे संबोधले जाते.
  उदा गुणसुत्रे (स्त्री-XX, पुरुष- XY), प्रजनन अवयव (बीजकोश,अंडकोष), हार्मोन्स)
- समाजातील आणि त्या समाजातील संस्कृती द्वारे स्त्री आणि पुरुष यांच्याकडून जी अपेक्षा व्यक्त केली जाते तिला लिंगभाव असे संबोधले जाते. व्यक्तींचे लिंग बदलता येत नाही परंतु त्याच्या लिगभावात बदल होऊ शकतो
- जैविक उपागम असे सुचवितो की लिंग आणि लिंगभाव यामध्ये फरक नाही म्हणून जैविक लिंगानुसार लिंगभाव वर्तन घडत असते. प्राचीनकाळी स्त्री आणि पुरूष यांनी कोणती कामे करावीत यासंदर्भात स्पष्टता होती. आज २१ व्या शतकात आपण वैविध्यतेचा स्वीकार केला आहे त्यामळे लिंगभाव म्हणजे दोन वर्ग (Categories) नसून अखंड आहे. उत्क्रांती उपागम हे जैविक उपागम आहे, हा उपागम असे सुचविते की, जीन्सद्वारे मानवी वर्तनाचे घटक निश्चित केलेले असतात कारण ते साजेसे असतात.

सामाजिक वर्तनातील लिंगभाव भेद सिद्धांत

- जीवशास्त्र आणि पर्यावरणामुळे कार्य करण्याची विभागणी झाल्याचे आढळते. सर्वसामान्य समाजामध्ये स्त्री आणि पुरूष यांच्यात कामाची विभागणी झालेली असते.
- समाजातील विशिष्ट प्रकारचे कार्य अथवा कृती एखाद्या लिंगाद्वारे कार्यक्षमतेने पूर्ण केली जाते, त्यावर लिंग भाव असतो.
- स्त्री आणि पुरुष यांचे समाजातील कार्याचे निरीक्षण करून लोक लिंगभावाची भूमिका, श्रद्धा आणि अपेक्षा बाळगतात. जैविक आणि सामाजिक प्रक्रियेद्वारे लिंगभाव भूमिका निश्चित होतात व तसे वर्तन घडून येते.

भाषा आणि लिंगभाव या संदर्भातील कमतरता, भेद आणि वर्चस्व सिद्धांत

अ) कमतरता उपागम (The deficit approach) - रॉबिन लाकोफ (Robin Lakoff, 1975) यांनी संशोधनातून स्त्रियांची भाषिक वैशिष्ट्ये निश्चित केली आहेत. त्यांच्या संशोधनातून पुरुषांपेक्षा स्त्रियांच्या भाषेत कमतरता असल्याचे दिसून आले ती वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

- स्त्रियांच्या भाषेत अधिकारीचा अभाव असतो. संदिग्धता दिसून येते.
- स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी बोलतात.
- स्त्रिया अपशब्द (expletives) कमी वापरतात.
- स्त्रिया जास्त खेद व्यक्त करतात.
- स्त्रिया अनिश्चितता दर्शविणारे होय-नाही या स्वरुपाचे प्रश्न जास्त वापरतात.

- स्त्री या अप्रत्यक्ष विनंती वाचक शब्द जास्त वापरतात.
- घरगुती कामासंदर्भात स्त्रियांकडे विशेष शब्दसंग्रह असतो.
- अप्रिय गोष्ट सौम्य शब्दात सांगतात.

यावरून असे दिसते की, हा फरक जैविक रचनेचा नसून सामाजिक रचनेचा आहे. होय-नाही (Tag questions) स्वरूपाच्या प्रश्नातून सहकार्याची भावना दिसून येते. अनेक कुटुंबामध्ये स्त्रियांना आपली मते स्पष्टपणे मांडण्याचा स्वातंत्र्य नसते आणि निर्णय प्रक्रियात स्त्रियांना सहभागी करून घेतले जात नाही.

आ) वर्चस्व उपागम (The Dominance Approach) - हा उपागम स्त्री-पुरुष सभाषणात पुरुषाचे वर्चस्व कशाप्रकारचे असते यावर प्रकाश टाकतो. झिमरमन आणि वेस्ट यांनी त्यांच्या संशोधनातून काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

- स्त्री-परुष यांच्या संभाषणात जवळजवळ ९६% पुरुष व्यत्यय आणतात.
- संभाषणात पुरुषांचे वर्चस्व जास्त असते. संभाषणात अडचणी निर्माण करून आपले वर्चस्व सिद्ध करतात.
- समाजात पुरुषांचे वर्चस्व जास्त असते.

इ) भिन्नता उपागम (The Difference Approach) - भिन्नता उपागमाचा सारांश

पुरुष

- खूप मोठ्या प्रमाणात अडथळे निर्माण करतात.
- स्वत:चा दर्जा आणि स्वातंत्र्य जपतात.
- थेट आदेश देतात आणि संघर्षाची पर्वा करीत नाहीत.
- वस्तुस्थितीविषयक माहिती गोळा करण्यात रस असतो आणि समस्येला उत्तरे असतात.

स्त्रिया

- कमी बोलतात, पुरुषांपेक्षा अधिक सहमत असतात, अधिक नम् असतात, संघर्ष टाळण्याचा प्रयत्न करतात.
- पुरुषापेक्षा जास्त ग्रहण करतात, पर्यायापेक्षा जास्त तडजोड दाखवितात आणि इतरांना आधार देतात.
- त्यामुळे सकारात्मक आणि घर सामाजिक संबंध निर्माण करतात.

मर्यादा - या सर्व सिद्धांताच्या काही मर्यादा आहेत

- भाषिक मर्यादा
- लिंगभावाद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या भाषेतील बदल
- भिन्नतेवर जास्त प्रकाश टाकतात, समानतेच्या संदर्भात विचार मांडलेला दिसत नाही म्हणून पक्षपात आढळतो.
- लिंगभावाची भूमिका आणि समाजातील बदल
- सामान्य विधाने करण्यावर भर दिसतो.

धर्मातील लिंगभाव भेद सिद्धांत (Theory of Gender Differences in Religion) -

- सर्वच समाजात आणि संस्कृतीत सर्वच स्त्रिया अधिक धार्मिक असतात असे गृहीत धरले जाते.
- नंतरच्या काळातील संशोधनावरून लिंगभाव भेदांचे दोन गट सांगता येतील.
  १) निसर्ग २) संगोपन

निसर्ग - शारीरिक व मानसिक कारणांमुळे धार्मिक बांधिलकीत लिंगभाव भेद आढळतो (जैविक कल) उदाहरणार्थ पुरुषांच्या शरिररचनेत लैंगिक संप्रेरके जास्त असतात त्याचा परिणाम धार्मिक लिंगभाव भेदावर होतो. लैंगिक संप्रेरकामुळे पुरुष अधिक धोका पत्करण्यास तयार असतात. त्यामुळे पुरुष स्त्रियांपेक्षा कमी धार्मिक असतात असे रोडने (Rodney) यांनी मत मांडले आहे.

संगोपन - धार्मिक लिंगभाव भेदासाठी १. सामाजिकीकरण २. पारंपरिक लिंगभावाची भूमिका ३. स्त्री कामगारांचे कमी प्रमाण आणि ४. राष्ट्रीय आर्थिक रचना हे घटक विचारात घ्यावे लागतात.

मार्ता ट्रीझिबीआटोव्हस्का (Marta Trzebiatowska) आणि स्टीव्ह ब्रुस (Steve Bruce) या दोन समाजशास्त्रज्ञांच्या मते बाळाला जन्म देणे ही स्त्रियांची महत्वाची भूमिका असल्यामुळे स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक धार्मिक असतात आणि लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी पुरुष स्त्रियांना धार्मिक बनण्यासाठी दबाव आणतात.

लिंगभाव असमानतेचा संरचनात्मक कार्यवादी सिद्धांत (Structural Functionalist Theories of Gender Inequality)

- संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोन हर्बाट स्पेन्सर, टालकोट पार्सन, जॉर्ज मरडॉक, बिलबर्ट मूर, डेव्हीड कीन, किग्जल डेव्हीस, एमिल डर्कहीम, रॉबर्ट मर्टन इत्यादीं समाजशास्त्रज्ञ मांडतात.
- संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोनाने सामाजिक स्तराचे स्वरुप व समाजातील विविध घटकातील (संरचनेतील) परस्पर संबंध स्पष्ट केलेला आहे. हा दृष्टिकोन समाज ही एक गुंतागुंतीची प्रणाली आहे व समाजाचे विविध भाग तिच्या एकता व स्थैर्याला चालना देण्यासाठी एकत्रितपणे काम करतात या नजरेतून त्याच्याकडे पाहतो.
- हा दृष्टिकोन लिगभाव भूमिका, श्रमविभागणी निश्चित करण्याच्या गरजेतून व कुटुंब व्यवस्था सुरळीतपण चालण्यासाठी व समाजाच्या स्थैर्यासाठी यांची मदत होईल यातून उद्भभवल्याचा विचार मांडतो.
- काही समाजशास्त्रज्ञांनी लिंगभाव भेद समाजासाठी व समाजातील स्त्रियांसाठी घातक असल्याचे सांगितले आहे. यामुळे महिलांना त्यांच्या क्षमता प्राप्त करण्यापासून व समाजामध्ये पूर्ण योगदान देण्यापासून दूर ठेवले जाते.

लिंगभावाची अरचना (The Deconstruction of Gender)

- निर्सगताच मानवाचे वर्तन निर्धारित होते की सभोवतालच्या वातावरणाचा त्याच्या वर्तनावर परिणाम होतो हा कायमचाच वादाचा मुद्दा ठरतो.
- जैविक घटाकांद्वारे लिंग निश्चिती होते आणि संस्कृतीद्वारे त्या लिंगाचे वर्तन ठरत असते.
- नि:पक्षपात स्त्रीवादी (Equity Feminists) - उदारमतवादी स्त्रीवादी पुरस्कर्त्यांनी 'नि:पक्षपात स्त्रिवाद' असा उल्लेख केला त्यांच्या मते १. स्त्रीयांना पुरूषांइतकेच स्वातंत्र्य आणि संधी मिळायला पाहिजे आणि स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेदासंदर्भातील कायदे रद्द झाले पाहिजेत.

  २. कार्ल मार्क्सच्या तत्वज्ञानावर आधारित केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरते नव्हे तर मानवाची स्त्री आणि पुरुष अशा गटातील विभागणीचे कायदेसुद्धा रद्द झाले पाहिजेत.
- जैवशास्त्राच्या दृष्टीने मानवाची दोन लिंगामध्ये विभागणीत पाच शारीरिक घटक महत्वाचे आहेत. १) जीन्स २) हार्मोन्स ३) जनन ग्रंथी (gonads) ४) अंतर्गत प्रजनन अवयव ५) बाह्य प्रजनन अवयव.
- लिंगभाव एक सामाजिक रचना (Gender is a Social Construction) लामा (Llama) यांच्या मते स्त्री, पुरुष, मर्दानी आणि स्त्रिलिंगी ही केवळ सांस्कृतिक रचना आहे. भिन्नलिंगी आकर्षण हे नैसर्गिक आहे. लैंगिकता ही केवळ व सामाजिक रचना आहे.
- स्त्री मुक्ती - काटे बॉर्नेस्टीन (Kate Borne stein) यांच्या मते स्त्रियांना मुक्त करण्याचा मार्ग म्हणजे लिंगभाव अरचना होय. बाह्य अवयवाद्वारे जैविक लिंग निश्चित होत नाही तर अनुवंशिक रचनेमुळे जैविक लिंग निश्चित होते.

	c) Contemporary period- Recommendations of policy initiatives commissions and committees schemes, programmers and plans after 1986. क) समकालीन कालखंड: १९८६ नंतरच्या आयोग, समित्या, योजना, कार्यक्रम व आराखडे यांनी केलेल्या शिफारशी व धोरणात्मक पुढाकार	

अ) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आयोग/समित्यांचा आढावा - १९७५ ते १९८५ हे स्त्री विकास दशक म्हणून जाहिर करण्यात आले.

- लॉर्ड बेंटिंकने सती प्रथा बंद केली
- लॉर्ड डलहौसीने इ.स. १८५० मध्ये इंग्रज सरकारने भारतीय स्त्री शिक्षणाला मदत करण्याची शिफ़ारस केली.
- वुडचा खलिता (१८५४) व स्टॅनलेचा खलिता (१८५९) यामुळे स्त्री शिक्षणावरील दुर्लक्ष कमी - मुलींसाठी प्राथमिक व माध्यमिक शाळा सुरू
- १८७० मध्ये मेरी कारपेण्टर यांच्या प्रयत्नातून पहिले प्रशिक्षण महाविद्यालय सुरू केले.

- १८८२ च्या भारतीय शिक्षण आयोगाने खाजगी संस्थांना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या अनुदानात वाढ केली. प्रशिक्षण, शिक्षिका होणाऱ्या मुलींना पारितोषिक देण्याची शिफ़ारस केली.
- १९१६ मध्ये महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. श्रीमती नाथबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ मुंबई अर्थात एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ
- कलकत्ता विद्यापीठ आयोग (१९१७) च्या शिफारशीनुसार स्त्री शिक्षणासाठी स्वतंत्र शिक्षण मंडळ, अभ्यासक्रम, शाळा, शिक्षक प्रशिक्षणाची सोय, वैद्यकीय शिक्षण इत्यादींसाठी प्रयत्न झाले.
- १९२९ मध्ये हरटॉग समितीने ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोईसुविधांकडे लक्ष वेधले.
- १९४४ सार्जंट प्लॅनमध्ये मुले मुली यांच्यासाठी समान शिक्षण असावे असे म्हटले आहे.

ब. स्वातंत्र्योत्तर काळातील आयोग/समित्या, शासकीय धोरणे, योजना कार्यक्रम

१. विद्यापीठ आयोग (१९४८-४९) स्त्री पुरुषांच्या शिक्षणात समानता असावी तसेच शिक्षणासाठी विविध सुविधा असाव्यात अशी शिफारस आयोगाने केली.

२. माध्यमिक शिक्षण आयोग डॉ. ए. लक्ष्मणशास्त्री मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने माध्यमिक शिक्षणाचा विचार करताना पुरूष व स्त्रीयांचे शिक्षण सारखे असावे. स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा, सहशिक्षण, स्त्री-शिक्षकांची व्यवस्था, स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, क्रीडा मैदाने, सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करावे यासारख्या शिफारशी केल्या.

३. स्त्री-शिक्षणासाठीची राष्ट्रीय समिती (१९५७) - भारत सरकारने राष्ट्रीय स्तरावर दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली स्त्री शिक्षण समिती नेमली. पुरुष व स्त्री यांच्या शिक्षणातील तफावत दूर करणे स्त्री शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद, मुलींना मोफत शिक्षण, स्त्रीयांसाठी व्यावसायिक शिक्षण देण्यात यावे. या शिफारशी केल्या.

४. मुले व मुली यांच्या अभ्यासक्रमातील भेदासंबंधी समिती (१९६१) श्रीमती हंसा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या या समितीने 'मुले व मुली यांच्या बौद्धीक अथवा मानसशास्त्रीय क्षमतेत कोणताही फरक नसतो. मुलामुलींच्या अभ्यासक्रमात भेद असू नये; त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात यावे., माध्यमिक स्तरावर लैंगिक शिक्षण दिले जावे.

५. ग्रामीण भागातील मुलींच्या-शिक्षणासाठी जनतेच्या सहाय्याच्या अभावाची कारणे शोधण्यासाठी नेमलेली समिती (१९६३) - श्री.एम.भक्त वत्सलम यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समीती नेमली. यांच्या मते समाजाकडून स्त्री शिक्षणाबाबतीत सहकार्य मिळवले पाहिजे. तसेच स्त्री शिक्षकांची नेमणूक, समाजाचा सहभाग, शाळेच्या वेळात लवचिकता इ. बाबींची योजना करावी.

६. कोठारी आयोग/भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-६६) - डॉ.डी.एस.कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या या आयोगाने मुली आणि स्त्री शिक्षणाच्या आतापर्यंतच्या सर्व समितींच्या शिफ़ारसींना पाठिंबा दिला.

७. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) **-** हे धोरण सर्वसमावेशक व व्यापक असून स्त्री शिक्षणाचा व्यापक विचार करणारे पहिले राष्ट्रीय धोरण आहे. स्त्री सबलीकरणासाठी शिक्षण महत्वाचे माध्यम आहे यावर भर देण्यात आला. 'स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून शिक्षण काम करेल अशी स्पष्ट ग्वाही या धोरणांतर्गत दिली गेली.'

८. कृती कार्यक्रम - यात स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले आहे. १९९० पर्यंत मुलींना शिक्षण देणारा टप्प्याटप्प्याचा पण कालबद्ध कार्यक्रम व १९९५ पर्यंत उच्च प्राथमिक शिक्षण देणारा कार्यक्रम १९९५ पर्यंत १५ ते ३५ वयोगटातील स्त्रियांना प्रौढ शिक्षण देणारा कार्यक्रम तयार करण्यात आला. तसेच स्त्रीविषयक अभ्यासाला प्रोत्साहन, प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, प्रौढ शिक्षण वर्ग, निरंतर शिक्षण केंद्राची स्थापना, सर्व राज्यात स्त्री विभाग स्थापना इ. उपाय सुचविण्यात आले.

९. राममूर्ती समिती (१९९०) - या समितीने शिक्षणातून समानता, स्त्री शिक्षणातील जनसंपर्क साधनांची भूमिका, मुलींसाठी व्यावसायिक शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षणातून स्त्रियांच्या शैक्षणिक समस्येची जाणीव, स्त्री अभ्यास केंद्राची स्थापना इ. बाबींवर भर दिला.

१०. कृती कार्यक्रम (१९९२) - शिक्षणापासून वंचित घटकांना विशेषत: मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. त्यानुसार शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या शाळांमधील विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती, पुस्तकपेढी, अतिदुर्गम क्षेत्रात निवासी शाळा इ. बाबींवर भर देण्यात आला.

---

११. महिला धोरण (१९९४)

महिला धोरण जाहिर करणारे महाराष्ट्र देशातील पहिले राज्य आहे.

ध्येये व उद्दिष्टे

- महाराष्ट्र राज्यातील स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे
- विकासातील असमतोल नाहिसा करणे आणि स्त्रियांना त्याच्या संपूर्ण क्षमतेची जाण व्हावी यासाठी शासनाने सर्वतोपरी प्रयत्न करणे.
- समाजाच्या गरजा व वास्तव लक्षात घेऊन स्त्री-पुरुषांच्या (भूमिका व संबंधाच्या) प्रचलित पंरपरा, संकल्पना बदलविण्याची संपूर्ण जबाबदारी शासनाने घ्यावी व समाजातील एक उत्पादक घटक म्हणून स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबर अधिकार दिले जावेत.

उपाययोजना

- जिल्हा परिषदांमध्ये महिला आणि बालकल्याण विकास समिती निर्माण करण्यात आल्या.
- अध्यक्षपद महिलांकडे ठेवावे, ७०% महिला सदस्य असणे हे निश्चित करण्यात आले.
- महिला व बालकल्याण हा स्वतंत्र विभाग स्थापन करण्यात आला.

- महिला समितीच्या हातात १०% जमीन, १०% उत्पन्नाचा विनियोग करण्याचे अधिकार देण्यात आले.
- ५०% महिलांनी मागणी केल्यास दारुची दुकाने बंद करण्यात येतील.
- नोकरीत स्त्रियांना ३०% आरक्षण देण्यात आले.
- महिलांवरील आत्याचाराचे निर्मूलन, कायद्याने समान हक्क, महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारणे, हिंसाचार टाळण्यासाठी महिलांची पोलीस खात्यात भरती करणे, माहेर योजना निराधार स्त्रियांसाठी निर्माण करण्यात आली.
- भारत सरकारने ७३ व ७४ वी करून नागरी व ग्रामीण संस्थेत महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला.

१२. महिला धोरण (२००१)

२००१ हे वर्ष भारत सरकारने 'महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून घोषीत केल्यानंतर २००१ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने नवे महिला धोरण जाहीर केले.

या धोरणात महत्वपूर्ण बाबी

- २००२-२००३ या आर्थिक वर्षापासून स्त्रीकेंद्रीत नियोजनावर भर दिला जाईल.
- महिलांना सक्षम करण्यासाठी अर्थसंकल्प तरतूद तसेच महिला कोषाची स्थापना करण्यात येईल.
- राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीमध्ये महिलांच्या घरकामाच्या मूल्याचा समावेश करण्यात येईल.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रमाणे अन्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण जाहीर करण्यात येईल.
- महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्वयंसहायता बचत गटांची निर्मितीवर भर देण्यात येईल.
- शासकीय, निमशासकीय, सहकारी संस्था, शिक्षण संस्था इत्यादींनी महिलांच्या सक्षमतेसाठी प्रयत्न करणे बंधनकारक आहे.
- सर्व संस्था, महिलांना सक्षम करण्यासाठीच्या कृती कार्यक्रमाची सनद (चार्टर फॉर वुमन) तयार करतील. ३ जानेवारी दिनी संस्था या सनदेचा आढावा घेऊन सनदेस मान्यता देतील.
- महानगरपालिका, नगरपालिकांमध्ये महिला विकास कार्यक्रमाचा बृहत आराखडा केला जाईल. महिलांना समिती सदस्यत्व मिळेल.
- व्यसनमुक्तीमध्ये ५०% महिलांनी मागणी केल्यास दारुची दुकाने बंद करावी लागतील.
- महिलांना संरक्षण देण्याच्या दृष्टीने महिला संरक्षण विधेयक, राज्यस्तरीय कृती दल, महिला समुपदेशक केंद्राची स्थापना, हुंडा प्रतिबंधक कार्यक्रम व देवदासी, परित्यक्ता महिलांच्या पुनर्वसनासाठी विशेष योजना देण्यात येतील.

- मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य व गती देण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियानाचे कार्यक्रम, गळती व स्थगिती थांबविण्यासाठी विशेष प्रयत्न, मुलींना स्वतंत्र प्रसाधनगृह, वैद्यकीय तपासणी, खेळांमध्ये मुलींचे प्रमाण वाढावे यासाठी विशेष केले जातील.
- आरोग्या बाबत विशेष कार्यक्रम - महिला रुग्णालये, गरोदर मातांची काळजी, महिलांसाठी विशेष आरोग्यसेवा, किशोरी मेळावे, आरोग्य तपासणी - जनजागृती कार्यक्रम घेतले जातील.
- शाळेच्या दाखल्यात वडिलांच्या नावाबरोबर आईचे नाव घालण्याच्या निर्णयाचा पाठपुरावा.
- लिंगसमभावासाठी शालेय अभ्यासक्रमातील गाभाघटकांमध्ये स्त्री-पुरूष समानता या मूल्याचा विचार करण्यात येईल.

१३. सर्व शिक्षा अभियान (२००१ ते २०१२)

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी हे अभियान

उद्दिष्टे

- २००७ पूर्वी प्राथमिक शिक्षणातील सर्व स्तरावरील उणिवा दूर करून सामाजिक लिंगभेद दूर करणे,
- २०१० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाची सर्वांची समान पातळी निर्माण करणे आणि मुलामुलींना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देऊन
- प्राथमिक शिक्षणाच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत त्यांना टिकविणे. उद्दिष्टानुसार विविध
- उपक्रम राबविले जात आहेत.
- मुलींचे शिक्षण हा सर्व शिक्षण अभियानाचा गाभा आहे. सर्व मुलींना
- शाळेच्या प्रवाहात आणण्यासाठी केलेल्या नवोपक्रमांसाठी विशेष अनुदानाची तरतूद
- (National Programme for Education of Girls
- at Elementary Level) a KGBV (Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya)
- दोन स्वतंत्र योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. वाडी, वस्ती,
- तांड्यापर्यंत आज शिक्षण पोहोचलेले आहे. विविध जाती-जमातींच्या मुलींसाठी
- विविध योजना, शिष्यवृत्ती आहेत.

१४. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा (२००९)

सहा चौदा वयोगटातील सर्व बालकांकरिता मोफत सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करण्यासाठी केंद्र शासनाने बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा २००९ जम्मू आणि काश्मीर वरगळता सर्वत्र देशात लागू केला आहे. कायद्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणासाठी हक्क नियमावली तयार केलेली आहे. या कायद्यामध्ये पायाभूत भौतिक

सुविधा, समता, गुणवत्ता व समाज सहभाग ही चार क्षेत्रे आहेत. समता क्षेत्रामध्ये सर्व प्रकारच्या बालकांना समान संधी व सुविधा मिळाव्यात याची तरतूद केली आहे.

१५. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA)

एप्रिल २०१० पासून माध्यमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी राष्ट्रीय माध्यमिक सर्व शिक्षा अभियान सुरू झाले आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून RMSA मधून गाठण्याची महत्वाची उद्दिष्टे -

- १४ ते १८ वयोगटातील मुलामुलींना चांगल्या प्रतीचे शिक्षण प्राप्त व्हावे, परवडावे आणि मिळावे.
- समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकासाठी, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले मुली, अपंग, इतर वर्ग, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले अल्पसंख्यांक यांना विशेष संदर्भासह माध्यमिक शिक्षण प्रदान करणे.
- कोणतेही मूल त्याचे लिंग, परिस्थिती, अपंगत्व यामुळे शिक्षणापासून वंचित राहू नये.
- माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेत वृद्धी करणे.
- महिला शिक्षकांना राहण्याच्या जागेसाठी प्राधान्य देणे.
- मुलींसाठी वसतिगृह, निवासी शाळा, रोख प्रोत्साहन, शाळेचा गणवेश, पुस्तके, शौचालय इत्यादी सुविधा करणे.

१६. महिला धोरण (२०१४)

महाराष्ट्र राज्य मंत्रिमंडळाने ५ फेब्रुवारी २०१४ रोजी तिसरे महिला धोरण जाहीर केले.

उद्देश

- महिलांच्या सर्वांगिण विकासासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी प्रागतिक दृष्टिकोन रुजवणे आणि पुरुषप्रधान मानसिकता बदलविणे.
- महिलांना सर्व क्षेत्रांत समान संधी मिळावी यासाठी आवश्यक ती साधानसामग्री उपलब्ध करणे.
- समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिलेल्या महिलांचे पुनर्वसन करणे, गहिर्णींच्या घरकामाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे.
- अनुसूचित जाती-जमाती, भटक्या विमुक्त जमाती व अल्पसंख्यांक स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्याच्या तरतूदी या धोरणामध्ये अंतर्भूत आहेत.

वैशिष्ट्ये

- ✓ महिलांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी प्रागतिक प्रागतिक दृष्टिकोन रूजविणे व पुरुषप्रधान मानसिकता बदलणे.
- ✓ महिलांना सन्मानाने जगता याकरिता सर्व क्षेत्रांमध्ये समान संधी व त्यांना उद्दिष्ट साध्य करता येण्यासाठी वातावरण तयार करणे.
- ✓ समाजाच्या मुख्य स्तरापासून वंचित ठेवण्यात आलेल्या देवदासी, वेश्या, लोककलावंत महिला, तृतीयपंथी यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करणे.
- ✓ धर्म, जात, सत्ता, यामुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेविरुद्ध पाठबळ देणे. अशा हिंसा होणार नाहीत यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबवणे.
- ✓ निर्णयप्रक्रियेत समाजातील स्तरावरील महिलांच्या हिताचे व हक्कांची जपणूक आणि संवर्धन करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.
- ✓ स्त्री-पुरुष जन्मदर ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाय करणे.
- ✓ महिलांच्या पारंपारिक प्रतिमेला छेद देणारी, आधुनिक स्वबळावर असणारी प्रतिमा तयार करण्यासाठी आवश्यक प्रयत्न करणे.
- ✓ सरकारी अभिलेख्यांमध्ये महिलांना व मुलांना त्यांच्या पसंतीनुसार नाव लावण्याचा अधिकार सरकारने दिला. यामुळे सरकारी कागदपत्र अर्जामध्ये केवळ वडीलांचे किंवा पतीचे नाव लावण्याची सक्ती काढून टाकण्यात येईल. नाव किंवा आडनाव काय असावे हे ठरविण्याचे स्वातंत्र्य राहील.

महिलांना संरक्षण देणारी भारतीय राज्यघटनेतील कलमे
(Women Protection Articles Indian Constitution)

- ➢ कलम २२८ अ - बलात्कारासारख्या अपराधामागील अत्याचार पीडित महिलेचे किंवा ओळख देणारी माहिती छापणे किवा प्रसिद्ध करणे. यासाठी दंडाची तरतूद करण्यात आहे.
- ➢ कलम २९४ - महिलेकडे पाहून सार्वजनिक ठिकाणी अश्लील किंवा असभ्य वर्तन करणे यासाठी ३ महिन्यांची शिक्षा किंवा सजा अथवा दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- ➢ हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ - हुंडा मागितल्यास ३ वर्षाची सजा व १५००० रूपये दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- ➢ कलम ३०४ ब - जन्मठेपेची शिक्षा निर्धारीत करण्यात आलेली आहे.

- कलम ३१३ - महिलेच्या संमतीशिवाय गर्भपात केल्यास जन्मठेप किंवा १० वर्षे शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३१४ - महिलेच्या संमतीशिवाय केलेल्या गर्भपाताच्यावेळी महिलेचा मृत्यू झाल्यास ७ वर्षे सजा किंवा जन्मठेप दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३२३ - पत्नीला मारहाण, सामान्य जखमा केल्यास ५ वर्षे तुरुंगवासाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३२५ - पत्नीला मारहाण, गंभीर जखमा झाल्यास ७ वर्षे सजा दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३४२ - अवैधरीत्या डांबून ठेवल्यास १ वर्षाची सजा होऊ शकते.
- कलम ३५४ - हल्ला करणे किंवा गुन्हेगारी ताकदीचा वापर करून महिलेचा विनयभंग केल्यास २ वर्षाची सजा व दंड होऊ शकतो.
- कलम ३६३ - स्त्रीचे/मुलीचे अपहरण केल्यास ७ वर्षे शिक्षेची तरतूद आहे.
- कलम ३६४ - खून करण्यासाठी अपहरण केल्यास किंवा पळवून नेल्यास १० वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्हीही शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.
- कलम ३६६ - विवाहासाठी महिलेला पळवून नेणे, अपहरण केल्यास, किंवा जबरदस्ती केल्यास १० वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्हीची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३६६ अ - अल्पवयीन मुलींना विवाहासाठी पळवल्यास १० वर्षे सजा व दंडाची तरतूद आहे.
- कलम ३६६ अ - परदेशातून मुलींना पळवून आणल्यास १० वर्षे सजा व दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३६९ - अल्पवयीन मुलींना त्यांच्याजवळील वस्तूंची चोरी करण्यासाठी पळवल्यास ७ सजा, दंड किंवा दोन्हीची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३७० - एखाद्या मुलीला किंवा महिलेला गुलाम बनविण्यासाठी विकत घेतल्यास किंवा तिची विल्हेवाट लावल्यास ७ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्हीची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३७२ - अल्पवयीन मुलीला वेश्या व्यवसायासाठी १० वर्षांची सजा होऊ शकते.
- कलम ३७३ - अल्पवयीन मुलीस वेश्या व्यवसायासाठी विकत घेतल्यास १० वर्षांची सजा होऊ शकते.
- कलम ३७६ - बलात्कार केल्यास ७ ते १० वर्ष सजा होऊ शकते
- कलम ३७६ अ - कायद्याने वेगळे राहणाऱ्या पत्नीबरोबर संभोग केल्यास २ वर्षांची सजा होऊ शकते.

- कलम ३७६ ब - आपल्या अधिकाराखालील सरकारी नोकरीतील महिलेसोबत संभोग (कस्टडी रेप) केल्यास ५ वर्षांची सजा, दंड किंवा दोन्हीची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ३७६ क - तुरुंगाधिकारी किंवा अधिकारातील महिलेशी संभोग केल्यास ५ वर्षांची सजा होऊ शकते.
- कलम ३७६ ड - एखाद्या रुग्णालयात व्यवस्थापन सदस्याने रुग्णालयातील महिलेशी संभोग केल्यास ५ वर्षांची सजा व दंड होऊ शकतो.
- कलम ४९० - कायदेशीर विवाह नसताना समारंभ घडविल्यास ७ वर्षे सजा व दंडाची तरतूद आहे.
- कलम ३९३ - कायदेशीर विवाह आहे असे भासवून एखाद्या महिलेला फसवून तिच्या सोबत पुरुष फसवून राहत असल्यास १० वर्षांची सजा व दंडाची तरतूद आहे.
- कलम ४९४ - अवैधरित्या दुसरी पत्नी केल्यास ७ वर्षे सजा व दंड होऊ शकतो.
- कलम ४९५ - व्दीभार्या प्रतिबंधक कलम - पहिले लग्न लपवून दुसारे लग्न केल्यास १० वर्षांची सजा व दंड होऊ शकतो.
- कलम ३९७ - व्यभिचार केल्यास ५ वर्षांचा सजा व दंड होऊ शकतो.
- कलम ४९८ - विवाहीत महिलेला गुन्हेगारी वृत्तीने अटकाव केल्यास किंवा घेऊन गेल्यास २ वर्षांची सजा व दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- कलम ४९८ अ - नवविवाहितेचा हुंड्यासाठी किंवा इतर कारणाने शारीरिक किंवा मानसिक छळ केल्यास ३ वर्षांची सजा, दंड किंवा दोन्हींची तरतूद करण्यात आली आहे.
- कलम ५०९ - एखाद्या महिलेचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने तिच्याकडे पाहिल्यास, शब्द उच्चारल्यास, अथवा कृती केल्यास १ वर्षाची सजा, दंड किंवा दोन्हींची तरतूद करण्यात आली आहे.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा

१. युनोने जाहिर केलेले आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष कोणते?
२. खऱ्या अर्थाने लैंगिक समानतेचा विचार कोणता धोरणाने केला?
३. स्त्री-पुरुष भेदभाव नको असे भारतीय राज्यघटनेच्या कोणत्या कलमात नमूद केले आहे?
४. युनोने घोषित केलेले आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष कोणते?
५. स्वतंत्रपणे महिला धोरण जाहीर करणारे भारतातील पहिले राज्य कोणते?
६. कोणत्या वर्षी राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान सुरू झाले?
७. महाराष्ट्रात महिला विद्यापीठाची स्थापना कोणी केली?

प्रश्न २ खालील प्रश्नांची २५० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (५ गुण)

१. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान मुलींच्या शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाची उद्दिष्टे लिहा

प्रश्न ३ खालील प्रश्नांची ८०० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (१० गुण)

१. स्त्री अभ्यासाकडून लिंगसमभाव अभ्यासाकडे बदल झाला आहे चर्चा करा.

घटक ३ अभ्यासक्रमातील लिंगभाव
UNIT III- GENDER IN CURRICULUM

उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही

१. माध्यमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तक आणि आशयातील लिंगभाव समजू शकाल.
२. लिंगभाव संदर्भात वर्ग व्यवस्थापनातील शिस्त व अध्यापन शास्त्र प्रक्रिया स्पष्ट करू शकाल.
३. एकविसाव्या शतकातील अभ्यासक्रम आराखड्यात लिंगभावाची रचना स्पष्ट करू शकाल.
४. लिंगभाव संदर्भात शिक्षक बदलाचा प्रतिनिधी म्हणून शिक्षकाची भूमिका सांगू शकाल.
५. मुला मुलींकडून उच्च अपेक्षा बाळगणाऱ्या शिक्षक-पालक यांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठीचे मार्ग स्पष्ट करू शकाल.

	a) Gender in text and context in secondary level (Text Book), disciplines classroom management or processes including pedagogy. अ) माध्यमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तक आणि आशयातील लिंगभाव, वर्ग व्यवस्थापनातील शिस्त व अध्यापन शास्त्र प्रक्रिया	

लिंगसमभाव निर्माण करण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. या संदर्भातील नवीन मूल्यांची रुजवणूक खालील बाबांच्या माध्यमातून करता येते.

- अभ्यासक्रम
- पाठ्यपुस्तके
- शिक्षण प्रशिक्षण
- निर्णय प्रक्रियेत सहभाग
- प्रशासन

माध्यमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तक आणि आशयातील लिंगभाव

अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके यामधून लिंगभाव व स्त्री सबलीकरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी "All teachers and instruments will be trained as agent of women's empowerment." असे १९९२ च्या कृतिकार्यक्रमामध्ये (Action Plan) स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके व यांच्या माध्यमातून लिंगसमभाव निर्मितीसाठी शिक्षकांना यासंबंधाने निश्चित मार्गदर्शन करण्याची आवश्यकता आहे.

भाषा विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. श्रवण व वाचन क्षेत्रातील गाणी, गोष्टी अथवा अन्य मजकुरामध्ये मुला-मुलींना समान प्रतिनिधित्व द्यावे.
2. स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिकांचे वर्णन टाळावे. धाडसी, आत्मविश्वासू, स्वावलंबी अशा प्रतिमा जाणीवपूर्वक निवडाव्यात.
3. मुले घरकामात सहजपणे मदत करत आहेत मुली घराबाहेरचे काम करत आहेत हे जाणीवपूर्वक सांगावे.
4. भाषा स्त्री-पुरुष भेदभाव रहित असावी. नकारात्मक विशेषणांचा वापर करणे टाळावे.
5. एकमेकांशी बोलताना नम्रपणे हळूवार बोलण्याची सवय लावावी.
6. निबंध, पत्रलेखनासाठी कर्तबगार स्त्रियांसंबंधीचे विषय जाणीवपूर्वक निवडावेत.
7. देशाच्या विकास प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग समजून घेण्यास मदत करावी.
8. मुले-मुली एकमेकांशी बोलत असताना उचित शब्दांचा वापर करतात का यासाठी प्रयत्न करावा.
9. कर्तबगार महिलांची माहिती शाळेच्या सूचना फलकावर लावावी.
10. पत्रलेखनासाठी पुढील विषय देता येईल १) तुमची मोठी बहीण जिल्ह्याच्या गावी वैद्यकीय शिक्षण घेत आहे तिला पत्र लिहा.

गणित विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. शाब्दिक उदाहरणाद्वारे लिंगसमभाव प्रस्थापित करावे. उदा. आईला स्वयंपाकासाठी दीड तास वेळ लागतो. नंतरचे आवरण्यासाठी दीड तास वेळ लागतो तर आईला किती वेळ काम करावे लागते? हेच काम दोघांनी मिळून केले तर किती वेळात होऊ शकेल?
2. छोट्या आणि मोठ्या कुटुंबाचे फायदे-तोटे सांगून अन्न, वस्त्र, निवारा व शिक्षण या संदर्भात वर्गात मुलांमुलींची चर्चा घडवून आणणे.
3. सांख्यिकी माहिती गोळा करताना मुलांना व मुलींना समान संधी द्यावी. सांख्यिकी माहिती ही मुले व मुलींच्या क्षेत्रांशी संबंधित असावी.

विज्ञान विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. स्त्री-पुरुष यांच्यातील कान, नाक, डोळे, मेंदू, हृदय इत्यादी अवयवांची रचना व त्यांची कामे यात जैविक समानता आहे. काही बाबतीत असलेला जीवशास्त्रीय फरक (Biological difference - sex identification) म्हणजे असमतोल होय. परंतु लिंगसमभाव निर्माण करण्यासाठी जैविक घटकांचा कोणताही प्रभाव नसतो हे विविध उदाहरणांद्वारे स्पष्ट करावे.
2. इंधन शक्ती स्त्रोतांचा वापर काटकसरीने करणे ही स्त्री व पुरुष दोघांची जबाबदारी आहे हे ठसवून सांगावे.

3. निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या सर्व घटकांचा उपयोग करण्याचा स्त्री पुरुष यांना समान हक्क आहे.
4. समाजाच्या विकासात पर्यायाने राष्ट्र विकासात पुरुष व स्त्रीचा समान सहभाग आवश्यक आहे. म्हणून विकासासाठी समान संधीची गरज आहे.
5. लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, तिचे दुष्परिणाम ही दोघांची जबाबदारी आहे. या संदर्भातील निर्णयात दोघांना समान अधिकार असणे आवश्यक आहे.
6. योग्य शारीरिक वाढीसाठी व आरोग्यदायी जीवनासाठी समतोल आहाराची गरज दोघांनाही आहे.
7. माणसांचे आरोग्य स्वच्छतेवर अवलंबून आहे म्हणून घरातील साफसफाईचे काम, वर्गाची साफसफाई सर्वांनी मिळून करायला हवी हे विद्यार्थ्यांमध्ये बिंबविणे आवश्यक आहे.

सामाजिक शास्त्रे विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. आधनिक संस्कृतीची पाया भरणी, प्रबोधन युगात व क्रांती युगातील स्त्री-पुरूषांच्या योगदानाची माहिती देणे.
2. स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांनी केलेल्या कामगिरीचा परिचय करून देणे.
3. सामाजिक चळवळीतील स्त्री-पुरुषांच्यात निर्माण झालेल्या सुधारणावादी दृष्टिकोनांचा परिचय करून देणे.
4. समाजातील दुर्बल घटक आणि महिला सबलीकरणाची जाणीव निर्माण करणे.
5. भारतीय नागरिक म्हणून आपली भूमिका स्पष्ट करून सांगताना स्त्री पुरुषांच्या कर्तव्याचा आणि जबाबदाऱ्या यांचा परिचय करून देणे.
6. देशाच्या संविधानानुसार स्त्री-पुरुषांना मिळालेल्या समान अधिकाराची जाणीव करून देणे.
7. वाहतुकीच्या साधनांचा वापर मुलांप्रमाणे मुलीही करत असल्याचे विद्यार्थ्यांना सहजगत्या लक्षात आणून द्यावे.
8. राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात स्त्रियांचे योगदान कशाप्रकारचे आहे हे उदाहरणांच्या साहयाने सांगावे व विविध आर्थिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या महिलांची माहिती घेण्यास सांगावे.

कला विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. आत्मप्रगटीकरणाच्या संदर्भात लहानपणापासून मुलगी म्हणून बंधने असणाऱ्या मुलींना जाणीवपूर्वक प्रोत्साहित करणे.
2. पारंपारिक भूमिकामधील स्त्रियांची चित्रे काढण्याची सवय जाणीवपूर्वक कमी केली पाहिजे.

3. कोणत्याही कलेच्या माध्यमातून Sex symbol म्हणून स्त्रीचे चित्रीकरण करणे टाळले पाहिजे.
4. मुखवटे बनवणे, लाकूड कोरीव काम, शाळेच्या भिंती समवणे इ. सर्व कामांमध्ये दोघांचाही जाणीवपूर्वक सहभाग घेतल्यास कोणतेही काम लिंगावर आधारित नाही मुलांना समजेल.

कार्यानुभव विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकाची भूमिका (Role of the Teacher)

1. सामूहिक कामकाज/ प्रकल्पामध्ये जबाबदाऱ्याचे वाटप करतांना लिंगभेदभाव रहित दृष्टिकोन ठेवणे.
2. समाजातील उत्पादक कामासंबंधी माहिती गोळा करीत असतांना विविध ठिकाणी कार्यालयात, फॅक्टरीत किती स्त्रिया कोणकोणत्या प्रकारचे काम संबंधीची माहिती गोळा करण्यास सांगणे त्यावर चर्चा घडवून आणणे.
3. समाजातील विविध महत्वाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी स्त्री पुरुष दोघांमध्येही सारख्याच क्षमता असतात ही गोष्टी उदाहरणांच्या माध्यमातून बिंबवणे.
4. स्त्री पुरुष यांच्या किंवा सर्वच मानवी घटकांच्या आपसातील सहकार्य समजूतदारपणामुळे कामे अधिक नेटनेटकी, कमी वेळात, कमी श्रमात होतात हे उदाहरणातून दाखवून देणे.

वर्ग व्यवस्थापन आणि अध्यापन शास्त्र (Classroom management and processes including pedagogy)

व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास वर्गात दोन प्रकारच्या वातावरण निर्मितीची आवश्यकता असते.

- **भौतिक वातावरण -** भौतिक वातावरणात वर्गखोल्यांचा आकार, वायुवीजनाची व्यवस्था, प्रकाश, आवश्यक फर्निचर आणि साधनांचा समावेश होतो. अर्थपूर्ण आणि परिणामकारक अध्ययन अध्यापनासाठी हे आवश्यक आहे.
- **सामाजिक वातावरण -** सामाजिक वातावरणात शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी आणि समूह गट यांच्यातील वर्तनाचा, परस्पर संबंधाचा समावेश होतो.

लिंगभावासाठी अनुकूल वातावरण (Gender friendly Environment)

1. मुले आणि मुलींना एकत्र बसण्यास प्रोत्साहन द्यावे. पटक्रमांकानुसार बसण्याची व्यवस्था करावी.
2. विद्यार्थ्यांना वर्गात मोकळेपणाने हालचाल करता येईल इतकी जागा दोन ओळीमध्ये राहील याची दक्षता घ्यावी.

3. प्रासंगिक अथवा चर्चेच्या वेळी मुले व मुली समोरासमोर बसून चर्चा करतील अशा प्रकारची व्यवस्था वर्गखोल्यांमध्ये असावी.
4. माहिती फलकांची जोडणी (व्यवस्थापन) अशाप्रकारे केली पाहिजे की जेणेकरून मुले आणि मुली सहजपणे ती माहिती वाचू शकतील अथवा स्पष्टपणे त्यांना दिसेल.
5. शिक्षकांनी वर्गात अध्यापन करताना लिंगसमभाव पक्षपात अथवा पारंपारिक गोष्टी, घटना विद्यार्थ्यांसमोर सादर करू नये.
6. वर्गात मुले आणि मुली एकमेकांच्या अध्ययन विचारांची देवाणघेवाण करतील अशी वर्ग व्यवस्था करावी.

वर्गातील आंतरक्रिया (Classroom Interaction)

- भाषा, विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे यासारख्या विविध विषयांचे अध्यापन करताना शिक्षकांनी मुला-मुलींना समान प्रश्न विचारावेत.
- वर्गात जी मुले-मुली लाजाळू आहेत, कमी बोलतात, सहभागी होत नाहीत असे विद्यार्थी शोधून त्यांना सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- स्वच्छता, सुशोभिकरण वाटून द्यावे.
- मुला-मुलींना दुसऱ्यांच्या विचारांचा आदर करण्यास शिकवावे.
- विद्यार्थ्यांसाठी अपशब्द वापरू नये, वर्गातील इतर मुलांपुढे एखाद्या मुला-मुलीचा अपमान होईल असे वर्तन शिक्षकांनी कटाक्षाने टाळावे.
- बक्षिस अथवा पारितोषिक देताना लिंगसमभाव विचारात घेऊन यशाचए कौतुक करावे.
- वर्गात आणि वर्गाबाहेर मुले आणि मुलींच्यामध्ये निरोगी स्पर्धा राहील यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- चर्चा, नाट्यीकरण, बुद्धीमंथन, प्रकल्प, गट कार्य इत्यादी पद्धतींचा वापर करावा.

	b) Construction of Gender in Curriculum framework of 21st century. **ब) एकविसाव्या शतकातील अभ्यासक्रम आराखड्यात लिंगभावाची रचना**	

विज्ञान अभ्यासक्रम व लिंगभाव

- ✓ विज्ञान विषयाचे अध्यापन करीत असताना आशयाला अनुसरून स्त्री शास्त्रज्ञांची उदाहरणे द्यावीत. त्यांचे विज्ञानातील योगदान स्पष्ट करून सांगावे.
- ✓ सर्व प्रयोगामध्ये मुले आणि मुलींना सहभागी करून घ्यावे.
- ✓ प्रकल्प कार्यात मुले आणि मुलींचा सहभाग याकडे विशेष लक्ष पुरविणे.
- ✓ जैविक घटक, नैसर्गिक स्रोत, जीवन प्रक्रिया, अनुवंश आणि उत्क्रांती आणि आपले पर्यावरण इत्यादी घटकांची चर्चा करताना लिंगसमभाव कृतींचा समावेश करावा.

- ✓ अन्नाचे घटकाची चर्चा करताना विविध प्रकारच्या पिकांच्या उत्पादनात स्त्रियांची भूमिका स्पष्ट करावी.
- ✓ रासायनिक अभिक्रिया आणि समीकरण शिकविताना घरगुती उहारणांचा समावेश करावा. उदा. लोणच्याची तयारी, जाम तयार करण्याची प्रक्रिया इ.

गणित अभ्यासक्रम व लिंगभाव

- ✓ अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत संदर्भानुसार स्त्री गणिततज्ञांचा परिचय करून दिला पाहिजे.
- ✓ विविध गणितीय उपक्रमात आणि प्रकल्पात मुले आणि मुलींना सहभागी करून घेणे.
- ✓ संख्याशास्त्रीय संबंधित आशय सादर करताना भारतातील आणि राज्यातील शाळेत नोंदणी झालेल्या मुला-मुलींचे प्रमाण, असमानता, गळतीचे प्रमाण, मुलींचे घटते प्रमाण इत्यादीचे सादरीकरण करणे आवश्यक आहे.

भाषा अभ्यासक्रम व लिंगभाव

- ✓ भाषा आणि साहित्य क्षेत्रातील नामवंत/विख्यात स्त्रियांच्या कामगिरी व योगदानाबाबत प्रकल्प कार्य हाती घेणे.
- ✓ स्त्रियांच्या बाबतीत ख्यातनाम भारतीय विचारवंतांचे विचार संग्रह करणे आणि विविध भाषांमध्ये भाषांतरित करणे.
- ✓ भाषा विषयांच्या तासांच्या वेळी शिक्षकांनी लिंगभाव संदर्भात सर्वसमावेशक असे ते (they), त्यांना (them), आम्हाला (us), आम्ही (we), तू (you), तो/ती (he/she), तिला (her) यासारखे शब्द वापरावेत.
- ✓ लिंगभाव समानतेवर विद्यार्थ्यांना निबंध लिहिण्यास सांगावे.

समाजशास्त्र अभ्यासक्रम व लिंगभाव

- ✓ फ्रेंच आणि रशियन राज्यक्रांतीचा स्त्रियांचे जीवन आणि राहणीमा यावर झालेला परिणाम या संदर्भात चर्चा घडवून आणणे.
- ✓ क्रांतिकारी स्त्रिया, विशेष कामगिरी करणाऱ्या स्त्रिया, कला, क्रीडा क्षेत्रात दैदिप्यमान यश संपादन केलेल्या स्त्रियांबाबत थोडक्यात माहिती लिहीणेस सांगणे,
- ✓ शेती, उद्योग, सेवा विभागात कार्यरत असणाऱ्या स्त्री-पुरुष यांच्या संदर्भात चर्चा सत्राचे आयोजन करावे.
- ✓ लोकसंख्येची रचना, भारतीय लोकसंख्या, साक्षरतेचे प्रमाण, स्त्री-पुरुष यांचे हजारी प्रमाण, शाळेत दाखल झालेली मुले-मुली, गळतीचे प्रमाण इत्यादी संदर्भात शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती विद्यार्थ्यांकडून करून घ्यावे, त्यासंदर्भात प्रदर्शन भरवावे. लिंगसमभाव दर्शविणाऱ्या शैक्षणिक साधनांना बक्षिस द्यावे.

- ✓ स्त्री-पुरुष समभाव निर्माण करण्यासाठी शासनाकडून व समाजाकडून केलेले प्रयत्न, अडचणी, फलित या संदर्भात विद्यार्थ्यांना प्रकल्प कार्य द्यावे.
- ✓ आपल्या वस्तीस्थानाचे जतन व रक्षण करण्यातील स्त्रियांची भूमिका या संदर्भात पोस्टर अथवा मॉड्यूलर्स तयार करणे.
- ✓ पर्यावरणवादी स्त्रियांचे चरित्र अभ्यासणे.
- ✓ शासनाच्या विविध विभागात कार्यरत असलेल्या स्त्रियांच्या संदर्भात सामान्य ज्ञानाची चाचणी (Quiz) घेणे.

	c) Teacher as an agent of change. **क) शिक्षक बदलाचा प्रतिनिधी**	

1. शिक्षकाने लिंग समभाव निर्माण होण्यासाठी वर्गात मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण केले पाहिजे.
2. वर्गात भौतिक व सामाजिक वातावरण निर्माण करून मुला-मुलींच्यामध्ये निरोगी संबंध प्रस्थापित केले पाहिजेत.
3. अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत मुला-मुलींना समान सहभागाची संधी उपलब्ध करून दिली
4. मुलींचा जास्तीत जास्त सहभाग वाढविण्यासाठी भूमिका अभिनय, समस्या निराकरण पद्धती, प्रकल्प पद्धती, सहकारशील अध्ययन इ. कार्यनीतीचा वापर केला पाहिजे.
5. वर्ग स्वच्छतेच्या संदर्भात मुला-मुलींच्यामध्ये कोणताही भेदभाव न करता समान काम वाटून दिले पाहिजे.
6. अभ्यासपूरक उपक्रमात मुला-मुलींना समान जबाबदारी दिली पाहिजे.
7. परिणामकारक मौखिक संभाषण कौशल्य विकसित करण्यासाठी मुला-मुलींना एकत्र वाचनाची आणि पाठांतराची संधी दिली पाहिजे.
8. लिंग समभाव निर्माण होण्यासाठी शिक्षकांनी अध्ययन - अध्यापन प्रक्रिया चालू असताना संदर्भानुसार विशेष कामगिरी, अथवा यश संपादन केलेल्या स्त्रियांची उदाहरणे द्यावीत.
9. घरात स्त्री-पुरुष एकत्र स्वयंपाक व अन्य कामे करीत आहेत. अशा आशयाची दृश्य साधने विद्यार्थ्यांना दाखविली म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वसमावेशक लिंग समानता निर्माण होते.
10. चित्र काढणे, रंगकाम करणे, नृत्य करणे, गाणे म्हणणे, संगीत इत्यादी कार्यक्रमास मुलांना आणि मुलींना समान संधी दिली पाहिजे.

	d) Ways for reduced teacher, Parents, Attitudes to have high expectations of all girls and boys. **ड) मुला मुलींकडून उच्च अपेक्षा बाळगणाऱ्या शिक्षक-पालक यांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठीचे मार्ग**	

- बाल मानसशास्त्राचा परिचय
- प्रत्येक मुल स्वतंत्र आहे यांची जाणीव
- बुद्धिमत्ता व क्षमतांचे मापन
- अध्ययन शैलीचा शोध घेणे
    - श्राव्य अध्ययन शैली (Audio Learning style)
    - दृक अध्ययन शैली (Visual Learning style)
    - कृतीव्दारा अध्ययन (Kinesthetic Learning style)
- मार्गदर्शन समुपदेशन कक्षाची स्थापना
- शिकण्याची असमर्थता

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा

१. शिक्षणामध्ये बदलाचा दूत कोण आहे?
२. अभ्यासक्रमात लिंगभाव बदलाचा मध्यस्थ कोण?

प्रश्न २ खालील प्रश्नांची ८०० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (१० गुण)

१. लैंगिक समानताचा अर्थ लिहा अभ्यासक्रमाद्वारे लैंगिक समानतेसाठीचे कृती कार्यक्रम सुचवा.
२. अभ्यास पूरक व अभ्यासेतर उपक्रमातून लिंग समभाव कसा वाढवाल? सोदाहरण स्पष्ट करा
३. माध्यमिक स्तरावरील कोणत्याही एका इयत्तेच्या लिंग संभावती संबंधित असे स्पष्ट करा यासाठी विद्यार्थ्यांकरिता उपक्रम सुचवा
४. शाळा आणि समाज यामध्ये लिंग समभाव विकसित करण्यासाठी शिक्षक म्हणून तुम्ही कशी भूमिका कराल?

UNIT IV: - GENDER, SEXUAL HARASSMENT AND ABUSE
घटक ४ लिंगभाव, लैंगिक छळ व दुरुपयोग

उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही

१. लैंगिक छळ शब्दाचा अर्थ, स्वरूप स्पष्ट करू शकाल.
२. लैंगिक छळाचे प्रकार व कारणे सांगू शकाल.
३. सामाजिक व भावनिक संघर्षाची ठिकाणे सांगू शकाल.
४. लैंगिक छळ सातत्याने घडून येणारे ठिकाणे स्पष्ट करू शकाल.

	a) Meaning, nature types and reasons of harassment. अ) लैंगिक छळ शब्दाचा अर्थ, स्वरूप प्रकार व कारणे	

विशाखा मार्गदर्शक तत्वे

- अल्पवयीन मुलींचा विवाह करू नये म्हणून भँवरीदेवी गावकऱ्यांचे प्रबोधन करण्याचे काम करत होत्या.
- इ.स.१९९० मध्ये राजस्थानमध्ये काही उच्च जातीय जमीनदारांनी भँवरीदेवी या दलित महिलेवर सामुदायिक बलात्कार केला.
- न्याय मिळवण्यासाठी तिने न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावले परंत न्यायालयाने तिच्या विरोधात निकाल दिला.
- या निकालाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांसाठी काम करणाऱ्या महिला स्वयंसेवी संघटनेने विशाखा नावाने सर्वोच्च न्यायालयात जनहितार्थ याचिका दाखल केली.
- या याचिकेवर इ.स. १९९७ साली सर्वोच न्यायालयाने जो निकाल दिला तो निकाल म्हणजेच विशाखा निकाल किंवा विशाखा मार्गदर्शक तत्वे होत.

या मार्गदर्शक तत्वानुसार लैंगिक छळामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो...

- शारीरिक स्पर्श/ संपर्क (अस्वागतार्ह) आणि कामोद्दिपक प्रणय चेष्टा
- शरीर सुखाची (लैंगिक सौख्याची) मागणी अथवा विनंती
- लैंगिक वासना प्रेरित करणारे शेरे
- कोणत्याही स्वरुपातील संभोग वर्णन/संभोग दर्शन अश्लील साहित्याचे प्रदर्शन. कामूक व अश्लील चित्रे दाखविणे किंवा एसएमएस, ईमेल करणे.
- लैंगिकता सूचक कृती, शारीरिक, मौखिक किंवा निःशब्दपणे केलेली अन्य कोणतीही कृती

व्याख्या

- Sexual harassment is unwanted sex that is economically enforced.
- Sexual harassment is sometimes described as 'Little vapes'
- The European Union has introduced a code of practice on sexual harassment in the workplace which defines sexual harassment as unwanted conduct of a sexual natures or other conduct based on sex affecting the dignity of women.
- In Canada, the Canada labor code defines sexual harassment as follows sexual harassment means any conduct, comment, and gesture or contact of a sexual nature.
- लैंगिक छळ म्हणजे स्त्रीच्या इच्छेविरूद्ध, तिच्या नाही बोलण्याच्या अधिकाराविरूद्ध झालेली कोणत्याही प्रकारची लैंगिक क्रिया यामध्ये बलात्कार, शारीरिक स्पर्श, लैंगिकतेने बोलणे, अश्लील चित्रे किंवा चित्रपट दाखविणे, अश्लील शेरे, अशोभनीय शारीरिक, तोंडी अथवा सांकेतिक आचरण इत्यादीचा समावेश होतो.

लैंगिक छळाचे प्रकार (Types of Sexual Harassment)

ले व स्टीवर्ट (Lay and Stewart) यांनी लैंगिक छळाचे चार प्रका सांगितले आहेत.

1. शाब्दिक समालोचन (Verbal Commentary) लैंगिक संदेश पाठविणे, अश्लील विनोद सांगणे याचा समावेश होतो.
2. शाब्दिक तडजोडीची बोलणी (Verbal negotiation)
3. धक्काबुक्की करणे (Manhandling)
4. हिंस्र शारीरिक हल्ला (Sexual assault)

लैंगिक छळाच्या घटना कोणत्या ठिकाणी घडतात यावरून त्याचे दोन प्रकार पडतात.

1. समाजामध्ये घडून येणारा लैंगिक छळ
2. कामाच्या ठिकाणी घडून येणारा लैंगिक छळ

लैंगिक छळाची कारणे

1. पुरुषी मानसिकता
2. मासिके व इतर अश्लील साहित्य
3. इंटरनेट
4. शाळेचे वातावरण
5. टि.व्ही.
6. चित्रपट
7. व्हिडिओ गेम्स

	b) Sites of Conflict Social and Emotional	

ब (संघर्षाची ठिकाणे : सामाजिक व भावनिक)

सामाजिक व भावनिक (Sites of Conflict: Social and Emotional)

जेव्हा दोन अथवा अधिक प्रेरणा एकाचवेळी निर्माण होतात, पण त्यांची पूर्तता करणे शक्य नसते, त्यावेळी संघर्ष निर्माण होतो. ज्यावेळी भावनिक गरजा पूर्ण करू शकत नाही तेव्हा भावनिक संघर्ष निर्माण होतो.

भावनिक संघर्षाची व्याख्या

- "The state of disharmony between incompatible intense emotions such as love and desire."
- प्रेम आणि इच्छा यासारख्या भावनांमध्ये तीव्र विसंगती निर्माण होऊन विसंवादाचे राज्य निर्माण होणे.
- "Emotional Conflict are love hate relationships with things."
- भावनिक संघर्ष म्हणजे विचारामध्ये प्रेम आणि तिरस्कार संबंध निर्माण होणे.

सामाजिक संघर्षाची व्याख्या

- Social Conflict is the straggle for agency or power within a society. It occurs when two or more people appose one - another in social interactions, exerting social power in an effort to attain scare or incompatible goals, and prevent the opponent from attaining them.
- सामाजिक संघर्ष हा समाजातील संस्था आणि सत्ता यातील संघर्ष आहे. यामध्ये दोन किंवा अधिक लोक सामाजिक संवादामध्ये आपले उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी एकमेकांना विरोध करतात, एकमेकांना घाबरवतात किंवा सामाजिक शक्ती वापरतात आणि प्रतिस्पर्ध्याला ते मिळविण्यापासून रोखतात.
- भावनिक संघर्ष हा व्यक्तिअंतर्गत असू शकतो. उच्च शिक्षण पूर्ण करावे की विवाह करून स्वस्थ रहावे. याबाबतचा निर्णय एखाद्या स्त्रीला घेता न आल्याने तिच्या मनामध्ये भावनिक संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. सामाजिक संघर्ष हा आंतरवैयक्तिक, समूह अंतर्गत व आंतरसामूहिक प्रकारचा संघर्ष असतो.

संघर्षाची ठिकाणे

१. कुटुंब
२. कामाची ठिकणे
३. प्रवासाची साधने
४. रस्ता
५. धार्मिक ठिकाणे

	c) Agencies perpetuating harassment: family, school, workplace and media (print & electronic) **क) लैंगिक छळ सातत्याने घडून येणारे ठिकाणे: कुटुंब, शाळा, कामाचे ठिकाण आणि प्रसारमाध्यम**	

१. कुटुंब
   - स्त्रीला दुय्यम स्थान
   - कौटुंबिक हिंसाचार
   - हुंड्यासाठी छळ
   - गर्भलिंग परीक्षणासाठी छळ

२. शाळा
   - शिक्षकांकडून वर्गात केलेला भेद
   - मुलांकडून झालेला छळ
   - शैक्षणिक उपक्रमातून होणारा भेद

३. कामाची ठिकाणे
   - मालक व प्रमुखाकडून
   - पूरूष सहकाऱ्याकडून

४. प्रसार माध्यमे
   - छापील व इलेक्ट्रानिक माध्यमे
   - जाहिराती
   - स्त्रीचे चित्रण विशिष्ट बाबींवर भर देऊन
   - नायकप्रधान चित्रपट
   - सोशल मिडीया

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा

१. भवरीदेवी मुळे अस्तित्वात आलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचे नाव लिहा.
२. ज्या स्त्रीमुळे विशाखा मार्गदर्शक तत्वे अस्तित्वात आली त्या स्त्रीचे नाव लिहा?

प्रश्न २ खालील प्रश्नांची २५० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (५ गुण)

१. लैंगिक शोषणाची कारणे लिहा
२. लैंगिक छळ सातत्याने घडून येणारी ठिकाणी लिहा

प्रश्न ३ खालील प्रश्नांची ८०० शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा. (१० गुण)

१. लैंगिक छळ सातत्याने घडून येणाऱ्या ठिकाणांची चर्चा करा आणि लैंगिक छळाला कशा प्रकारे आळा घालाल?

अधिक वाचनासाठी संदर्भ साहित्य

१. Hamilton, Roberta. 1993. *Feminist Theories*, Left History, Volume 1.

२. National Council for Educational Research and Training 1975. National Curriculum Framework (NCF). New Delhi: Author.

३. NCERT (2005) National Curriculum Framework NCERT.

४. NCERT (2006a) Position paper –National focus group on education with special needs (NCF 2005)

५. NCERT(2006b) Position paper –National focus group on Gender issues on the curriculum (NCF 2005)

६. NCERT (2006C) Position paper –National focus group on problem of scheduled caste and Scheduled tribe children (NCF 2005), New Delhi. NCERT

७. मुलींचे शिक्षण लिंग समभाव दृष्टीकोन निर्मिती एस सी ई आर टी म. पुणे

८. स्त्री पुरुष समानता ताराबाई शिंदे

९. साने गिता- भारतीय स्त्री जीवन मौज प्रकाशन गृह

१०. आपटे ज. श. व रोडे पुष्पा - भारतातील महिला विकासाची वाटचाल डायमंड पब्लीकेशन

११. जाधव के. के. २००७ आधुनिक काळचे शिक्षण समाजशास्त्र मन प्रकशन नाशिक